

Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs

Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden
en Schoolloopbanen

jaar 2 - 2019/2020

Tom van der Meer, Frank Wanders, Paula Thijs, Laura Mulder, Ellis Aizenberg,
Geert ten Dam & Herman van de Werfhorst

Universiteit van Amsterdam
www.adks.nl

Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs

Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden
en Schoolloopbanen

jaar 2 - 2019/2020

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Tom van der Meer, Frank Wanders, Paula Thijs, Laura Mulder, Ellis Aizenberg,
Geert ten Dam & Herman van de Werfhorst

Universiteit van Amsterdam
www.adks.nl

Samenvatting

De opvattingen van jongeren over de democratische rechtsstaat krijgen onverminderd aandacht in het publieke debat. Dit rapport brengt deze opvattingen in kaart voor leerlingen van het tweede jaar van de middelbare school. Het volgt op een eerder rapport, waaraan grotendeels dezelfde leerlingen al meewerkten toen zij nog in het eerste leerjaar zaten. De data van dit tweede leerjaar zijn verzameld in 2019-2020, nog voor het COVID-19 virus in Nederland leidde tot een lockdown.

Dit rapport rust op de data die zijn verzameld in de eerste twee rondes van het Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen (ADKS), een meerjarig onderzoek waarbij duizenden Nederlandse leerlingen in tientallen scholen gedurende het voortgezet onderwijs worden gevolgd om de ontwikkeling van democratische kernwaarden bij jongeren in kaart te brengen.

Waar het gaat om de ontwikkeling van leerlingen in de eerste twee leerjaren van de middelbare school, laten de resultaten weinig veranderingen zien. Nederlandse leerlingen in het tweede jaar van de middelbare school blijven kernwaarden van de democratische rechtsstaat - zoals vrijheid, gelijkheid, en solidariteit - in hoge mate ondersteunen. De inschatting die leerlingen doen van hun eigen latere deelname aan verkiezingen is nog altijd in overeenstemming die we onder jong-volwassenen aantreffen.

Toch zijn er wel degelijk enkele opvallende verschuivingen. In het tweede jaar van het voortgezet onderwijs is het vertrouwen van de leerlingen in ambtsdragers gemiddeld genomen lager dan in jaar 1. De leerlingen hechten iets minder aan solidariteit met zwakkeren in de samenleving. Tegelijk hechten ze vaker aan meerderheidsbesluitvorming boven het zoeken naar consensus met de minderheid. De interesse van leerlingen in de politiek en de samenleving is lager dan vorig jaar. Wel spraken de leerlingen in leerjaar 2 wat vaker met leraren en met vrienden over de politiek dan in jaar 1, en kunnen zij meer politieke partijen noemen.

Het percentage leerlingen dat het belangrijk noemt te leven in een democratisch land is niet bijzonder hoog (49%). Op zichzelf is het niet opmerkelijk dat jongeren hier in deze levensfase zo weinig belang aan hechten. Maar we treffen hier, zoals vaak in het onderzoek, grote verschillen tussen schoolniveaus. Vooral op het vwo vinden leerlingen het belangrijk (71%). Op het vmbo (34%) is de steun veel lager. De grootste groep vmbo'ers (45%) heeft hier geen mening over.

Dergelijke grote verschillen in opvattingen over democratie en politiek tussen leerlingen van verschillende opleidingsniveaus troffen we al aan het begin van het eerste leerjaar. Die verschillen zijn niet wezenlijk veranderd.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Belangrijkste bevindingen	4
Voorwoord	6
1. Steun voor de democratie in opvattingen en intenties	9
1.1 Inleiding	9
1.2 Het belang van de democratie	9
1.3 Vertrouwen in ambtsdragers	12
1.4 Stemmen bij verkiezingen	14
1.5 (Acceptatie van) politiek activisme	15
1.6 Goed burgerschap	17
1.7 Conclusie	19
De wil van de meerderheid vs. het belang van de minderheid	21
2. Vrijheid, gelijkheid, solidariteit	23
2.1 Inleiding: Steun voor drie kernwaarden	23
2.2 Leerlingen blijven vrijheid en gelijkheid in grote mate onderschrijven; steun voor solidariteit daalt	24
2.3 Sociaaldemografische verschillen in veranderende steun	24
2.4 Conclusie	29
3. Democratische dilemma's	30
3.1 Inleiding	30
3.2 Zelfde patroon, verschuivende opvattingen	31
3.3 Verschillen naar deelgroepen	31
3.4 Conclusie	38
Appendix A. Vraagstelling democratische dilemma's	39
4. Politieke kennis, interesse en socialisatie	40
4.1 Inleiding	40
4.2 Kennis over politiek en democratie	40
4.3 Politieke en maatschappelijke interesse	43
4.4 Politiek zelfvertrouwen	45
4.5 Politieke socialisatie	46
4.6. Conclusie	50
5. Onderzoeksverantwoording	53
5.1 Hoe kwam de vragenlijst tot stand?	54
5.2 Dataverzameling	57
Literatuurverwijzing	60

Belangrijkste bevindingen

Steun voor de democratie

Hoewel jongeren breed onderschrijven dat Nederland een democratie is, hechten zij daar niet bijzonder veel belang aan. Dat valt ook niet te verwachten op de jonge leeftijd van 13 jaar. Het vertrouwen in ambtsdragers, en vooral het vertrouwen in politici, is in jaar 2 lager dan in jaar 1. Leerlingen hebben in jaar 2 meer moeite om aan te geven wat goed burgerschap is dan in jaar 1. Alleen over het naleven van de wet bestaat brede overeenstemming. De verwachting te gaan stemmen is niet veranderd na een jaar middelbare school. Bovendien is er geen sterke voorkeur om de stemgerechtigde leeftijd te verlagen. De grootste groep leerlingen in jaar 2 wil de stemgerechtigde leeftijd houden op 18 jaar.

Zorgelijk zijn de grote verschillen in democratische hechting die al op deze leeftijd bestaan tussen met name vwo-leerlingen en vmbo-leerlingen. Vwo-leerlingen onderschrijven het belang van de democratie in veel grotere aantallen, zijn vaker voornemens te gaan stemmen, en hebben meer vertrouwen in ambtsdragers. Dit zijn verschillen die onder volwassenen met grote regelmaat worden aangetroffen. Het is opmerkelijk dat deze verschillen al op deze jonge leeftijd zijn te traceren.

► [Lees verder in hoofdstuk 1](#)

Meerderheid vs minderheid?

In veel besluitvorming moet worden gewogen of de meerderheid simpelweg mag beslissen, of dat consensus moet worden gezocht met de minderheid. Jongeren zijn in jaar 2 opvallend meer waarde gaan hechten aan meerderheidsbesluitvorming en minder aan consensus. Was in jaar 1 nog een duidelijke meerderheid van de leerlingen voor het zoeken naar overeenstemming tussen de meerderheid en de minderheid, in jaar 2 is de meerderheid van de leerlingen voor meerderheidsbesluitvorming. Deze forse groei van de steun voor het meerderheidsprincipe bestaat ongeacht of er een ruime meerderheid bestaat (tot wel 80%) of juist een zeer krappe (51%).

► [Lees verder in het kader](#)

Vrijheid, gelijkheid, solidariteit

Leerlingen ondersteunen de abstracte waarden van vrijheid en gelijkheid in hoge mate. De waarde van solidariteit met mensen die het minder goed hebben ligt wat lager. Bovendien daalt die solidariteit, vooral onder jongens en onder leerlingen zonder migratieachtergrond. De verschillen naar opleidingsniveau in het onderschrijven van deze waarden zijn in jaar 2 wat kleiner dan in jaar 1.

▶ [Lees verder in hoofdstuk 2](#)

Democratische dilemma's

Democratie en politiek veronderstellen vaak een afweging tussen rivaliserende nastrevenswaardige waarden. We zien dat jongeren in jaar 2 goeddeels dezelfde afwegingen maken als in jaar 1. Zij hechten nog steeds meer aan het algemeen belang dan aan eigen belang, meer aan de wetten van het land dan aan de wetten van God, meer aan privacy dan aan veiligheid, en meer aan het navolgen van de regels dan aan het krijgen van je eigen zin. Toch zijn er ook verschuivingen. Waar de leerlingen in jaar 1 het belangrijker vonden anderen niet te kwetsen dan te zeggen wat je denkt, zijn leerlingen daar in jaar 2 aanzienlijk ambivalententer over.

▶ [Lees verder in hoofdstuk 3](#)

Politieke kennis, interesse, en socialisatie

Kennis over politiek en democratie onder tweedeklassers loopt sterk uiteen. Leerlingen kunnen in jaar 2 meer politieke partijen opnoemen dan in jaar 1. De bekendste partijen zijn ongewijzigd, en geen weergave van recent succes in peilingen of tussentijdse verkiezingen. In jaar 2 rapporteren leerlingen aanzienlijk minder interesse in de Nederlandse politiek en in maatschappelijke thema's. Ze praten ook minder vaak met ouders en vrienden over problemen in de samenleving. Wel praten zij in jaar 2 wat vaker met leraren over de politiek in Nederland. Leerlingen zeggen het meest over politiek en maatschappij te leren van de media, gevolgd door ouders en de school.

▶ [Lees verder in hoofdstuk 4](#)

Voorwoord

Dit rapport presenteert de bevindingen van de tweede en eerste ronde van de dataverzameling van het grootschalige onderzoek Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen (ADKS). Het biedt inzicht in de stand van zaken met betrekking tot de steun voor democratische kernwaarden en politieke houdingen onder jongeren in de eerste jaren van het voortgezet onderwijs, en de structurele verschillen die al in deze levensfase bestaan tussen groepen jongeren.

Het ADKS is opgericht om de ontwikkeling van steun voor democratische kernwaarden bij jongeren in kaart te brengen en te onderzoeken welke rol scholen kunnen spelen in de vorming van burgers. Het project is tot stand gekomen met subsidie van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en wordt geheel onafhankelijk uitgevoerd door onderzoekers van de vakgroepen sociologie, politicologie en onderwijs-wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Dit onderzoek was niet mogelijk geweest zonder de hulp van verschillende academische en maatschappelijke partners. In het bijzonder zijn we dank verschuldigd aan onze vaste klankbordgroep: ProDemos, het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), het Ministerie van Justitie en Veiligheid, en het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Bovenal was dit onderzoeksproject en dit rapport uitsluitend mogelijk door de medewerking van alle scholen, ouders, docenten, en leerlingen aan het onderzoek. Wij willen hen bedanken voor hun onbaatzuchtige medewerking. Met dit rapport hopen wij de belangrijkste inzichten uit jaar 2 te verspreiden.

De opbouw van dit rapport

Dit rapport behandelt de meest toonaangevende deelthema's van het onderzoek in jaar 2. Waar mogelijk vergelijken we de opvattingen van de leerlingen met de opvattingen van diezelfde leerlingen één jaar eerder. Zo kunnen we nauwkeurig nagaan hoe die opvattingen zich ontwikkelen. Niet alle opvattingen die we in jaar 2 bevragen zijn echter ook al in jaar 1 voorgelegd.

Hoofdstuk 1 bespreekt de algemene steun voor de democratische rechtsstaat. Het hoofdstuk vertrekt vanuit algemene opvattingen over het belang van de democratie en het democratische gehalte van Nederland. Vervolgens kijkt het hoofdstuk naar het vertrouwen van leerlingen in ambtsdragers. We staan uitvoerig stil bij opvattingen over burgerparticipatie. Dit omvat de inschatting van leerlingen dat zij later zelf zullen gaan stemmen, voorkeuren voor een (lagere of

juist hogere) stemgerechtigde leeftijd, en steun voor verschillende vormen van politiek activisme. Tot slot nemen we drie modellen van democratisch burgerschap onder de loep. Een rode draad in dit eerste hoofdstuk zijn de soms grote verschillen tussen leerlingen van de verschillende schoolniveaus.

Hoofdstuk 2 richt zich op drie specifieke democratische kernwaarden: de steun voor vrijheid, gelijkheid, en solidariteit. We laten zien dat jongeren de algemene waarden van vrijheid en gelijkheid breder ondersteunen dan die van solidariteit.

In hoofdstuk 3 nemen we verschillende politieke dilemma's onder de loep. Vinden zij dat een wet goed moet zijn voor iedereen of vooral voor zichzelf? Gaat veiligheid boven alles of hechten jongeren ook belang aan privacy? Gaan de wetten van het land boven de wetten van God? En wat zijn de beleidsvoorkeuren rond inkomensherverdeling en integratie?

Tot slot kijken we in hoofdstuk 4 naar het sociale fundament van de opvattingen die jongeren hebben over democratie en politiek. We onderzoeken hun interesse in maatschappelijke en politieke onderwerpen. In hoeverre en met wie praten zij over politiek? En welke rol spelen zij zelf over het algemeen in deze politieke gesprekken?

We rapporteren over het algemeen alleen significante verschillen en verbanden. Voor een uitgebreid overzicht van de onderzoeksopzet verwijzen we naar de onderzoeksverantwoording aan het einde van dit rapport.

Democratische kernwaarden

1 Steun voor de democratie in opvattingen en intenties

Tom van der Meer & Ellis Aizenberg

In dit hoofdstuk:

- Een ruime meerderheid van de leerlingen vindt dat we in een democratie leven. Leerlingen vinden het leven in een democratie maar gematigd belangrijk.
- Opleidingsverschillen blijven op de voorgrond staan, vooral rond stem-intentie en opvattingen over democratie. Deze verschillen zijn in jaar 2 echter niet systematisch groter of kleiner dan in jaar 1.
- In jaar 2 hebben leerlingen minder vertrouwen in ambtsdragers dan in jaar 1. Dat geldt vooral voor het vertrouwen in politici.
- Leerlingen hebben meer moeite om aan te geven wat goed burgerschap is dan in jaar 1. Alleen het naleven van de wet wordt breed genoemd.
- De verwachting te gaan stemmen is niet veranderd na een jaar middelbare school.
- De grootste groep leerlingen in jaar 2 is voor het houden van de stemgerechtigde leeftijd op 18 jaar. Als die veranderd moet worden, dan eerder omlaag dan omhoog.

1.1 Inleiding

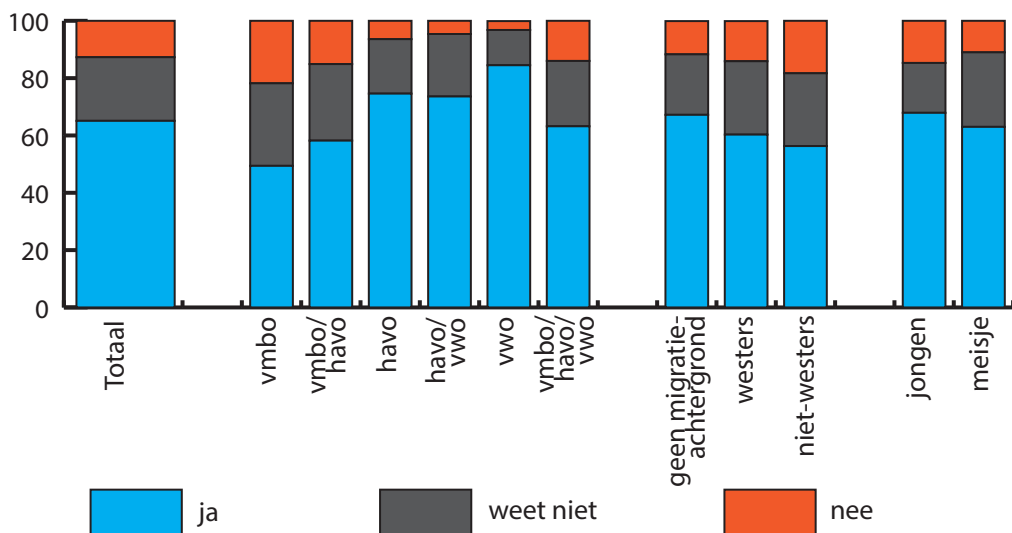
In dit hoofdstuk staan de generieke opvattingen van leerlingen over de democratie, haar ambtsdragers, en haar burgers centraal. Het zijn opvattingen die voortvloeien uit democratische waarden zonder dat ze expliciet hoeven te worden afgewogen tegen andere, eveneens democratische, waarden. Het zijn dit soort opvattingen – over het belang van de democratie, vertrouwen, participatie, burgerschap – die op de voorgrond staan in het publieke en academische debat over de politieke cultuur in het algemeen, en over de politieke socialisatie van jongeren in het bijzonder.

1.2 Het belang van de democratie

Dit jaar hebben we leerlingen voor het eerst direct vragen gesteld over het begrip democratie. Enerzijds vragen we hen of ze feitelijk denken dat ze in een democratie leven, anderzijds stellen we de normatieve vraag hoe belangrijk zij het vinden om in een democratie te leven. Dit zijn vragen die op soortgelijke wijze

ook worden gesteld in het wereldomspannende World Values Survey (zie worldvaluessurvey.org), waarop bijvoorbeeld Foa en Mounk (2016) zich baseerden toen ze waarschuwden voor democratische erosie onder jongeren. Dit zijn moeilijke vragen, zeker voor leerlingen in het tweede jaar van het voortgezet onderwijs, voor wie de term democratie een lastig begrip is. Dat zien we terug in het grote aantal leerlingen dat deze vragen niet kan beantwoorden. We hanteren deze vragen dit jaar daarom vooral als ijkpunten om de latere socialisatie te onderzoeken.

Ruim 65 procent van de leerlingen in het tweede jaar vindt dat zij in een democratie leven (Figuur 1.1). 12,7 procent denkt van niet. Dat betekent dat meer dan een vijfde van de leerlingen niet weet of dit het geval is. Deels zal dit te maken hebben met de complexiteit van de vraag. In voorgesprekken in de testfase hebben we al gemerkt dat leerlingen ‘democratie’ een lastig begrip vinden, hoewel ze over de verschillende democratische waarden wel degelijk opvattingen hebben.

Figuur 1.1. Oordeel of je in een democratie leeft (in procenten)

Er zijn grote verschillen naar opleidingsniveau. Weliswaar zijn in alle groepen de meeste leerlingen van opvatting te leven in een democratie. Maar onder vmbo-leerlingen zijn de verhoudingen veel minder scheef (49% wel, 22% niet) dan onder havo-leerlingen (75% wel, 6% niet) en vwo-leerlingen (84% wel, 3% niet).

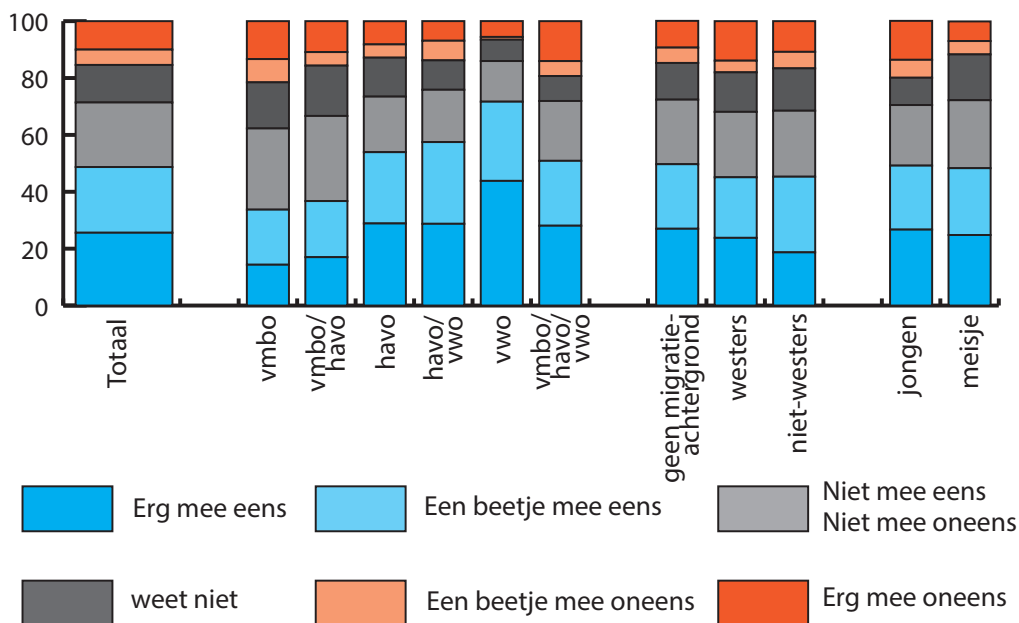
Figuur 1.1 toont een beeld dat we nog vaker zullen terugzien: de verschillen naar opleidingsniveau zijn veel groter dan de verschillen naar bijvoorbeeld migratie-achtergrond of geslacht. Zo is het verschil tussen leerlingen zonder

migratie-achtergrond (67%-11%) en leerlingen met een niet-westerse migratie-achtergrond (56%-18%) aanmerkelijk kleiner.

Een tweede patroon is zichtbaar in de vergelijking tussen jongens en meisjes: jongens zeggen minder vaak dat ze het antwoord niet weten (17%) dan meisjes (26%). Dit verschil zien we verderop in dit hoofdstuk meermalen terugkeren. Het suggereert dat meisjes terughoudender zijn in het beantwoorden van vragen over democratie en politiek dan jongens. We gaan de komende jaren na of dit verschil tussen jongens en meisjes toe- of afneemt gedurende de middelbare school.

De meer normatieve vraag is of leerlingen het belangrijk vinden om in een democratie te leven. Nu weten we van volwassen Nederlanders dat zij relatief weinig belang hechten aan de politiek (Van der Meer & Dekker, 2011), maar wel aan de democratie (Achen & Bartels, 2016). Dit sluit aan op de conclusie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Den Ridder & Dekker, 2015), die getuigt van ‘Meer democratie, Minder politiek’.

Voor Nederlandse jongeren lijkt het beeld iets minder rooskleurig (zie Figuur 1.2). 49 procent van de tweedeaars vindt het belangrijk om in een democratie te leven, tegenover vijftien procent dat het niet belangrijk vindt. De overige 36 procent heeft geen uitgesproken opvatting of weet het niet. De voorzichtigheid waarmee jongeren het belang van de democratie onderschrijven is al vaker gesignaleerd (zie bijvoorbeeld Foa & Mounk, 2016), maar lijkt eerder vooral een leeftijd- of

Figuur 1.2. Het belang van het leven in een democratie (in procenten)

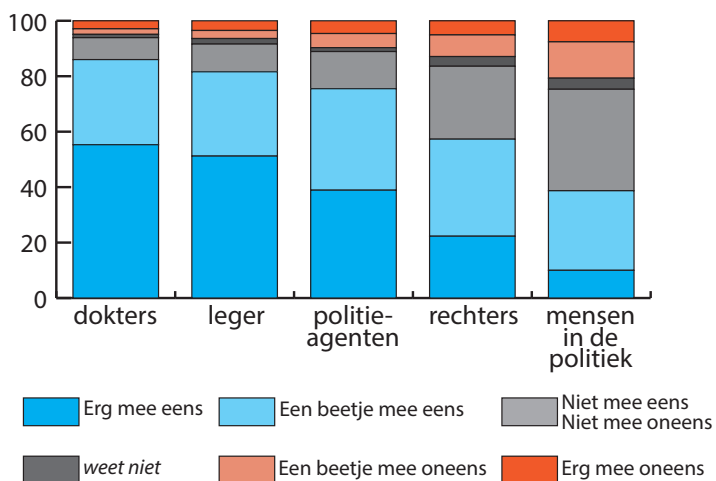
levensloop-effect dan een generatieverschil (Van der Meer, 2016). In het leven van jongeren spelen democratie en politiek nu eenmaal een kleinere rol. De komende jaren kunnen we preciezer ontrafelen in hoeverre leeftijdseffecten (of beter: levensloop-effecten) daadwerkelijk een rol spelen.

Ook wat betreft het belang dat aan democratie wordt gehecht, vinden we grote verschillen tussen opleidingsgroepen. Onder vmbo-leerlingen in het tweede jaar noemt slechts 34 procent het leven in een democratie belangrijk, en 22 procent onbelangrijk. Onder leeftijdsgenoten op het havo liggen de percentages duidelijker uit elkaar (54% vs. 13%), en onder die op het vwo nog meer (71% vs. 7%). De verschillen naar migratieachtergrond en geslacht zijn beduidend kleiner. Vijftig procent van de leerlingen zonder migratieachtergrond noemt de democratie belangrijk, tegenover 45 procent van de leerlingen met een westerse of met een niet-westerse migratieachtergrond. Jongens en meisjes noemen de democratie ongeveer even vaak belangrijk, maar meisjes noemen de democratie aanzienlijk minder vaak onbelangrijk.

1.3 Vertrouwen in ambtsdragers

Een specifiekere vorm van politieke steun is het vertrouwen in ambtsdragers. We vragen naar ambtsdragers in plaats van naar de gebruikelijke abstracte instituties om zo dichterbij de belevingswereld van de leerlingen te blijven.

We zien hetzelfde patroon in jaar 2 als in jaar 1. Dokters, het leger, en politieagenten worden het meest vertrouwd; rechters al wat minder (maar nog altijd vertrouwd door 57% van de leerlingen in het tweede jaar), en mensen in de

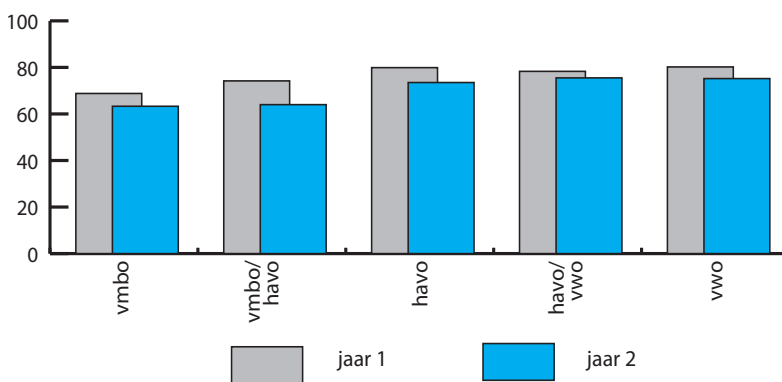

Figuur 1.3. Vertrouwen in vijf ambtsdragers (in procenten)

politiek met afstand het minst (39%). Deze volgorde was in leerjaar 2 hetzelfde als in jaar 1 van het voortgezet onderwijs. Dat politici zo laag scoren, is niet verbazingwekkend. Ook onder volwassenen hebben politici stevast een slechte reputatie (zie voor Nederland onder andere GfK, 2016).

Het vertrouwen in de vijf ambtsdragers hangt onderling sterk samen: wie vertrouwen heeft in politici, heeft dat over het algemeen ook eerder in politieagenten en dokters. Deze samenhang is in leerjaar 2 zelfs nog wat sterker (Mokkenschaal 0,53) dan in leerjaar 1 (0,50). De hoge samenhang betekent dat het vertrouwensoordeel van leerlingen nog niet bijzonder object-specifiek is: het lijkt niet sterk gedreven te worden door uiteenlopende oordelen over de prestaties van deze groepen. We kunnen vooralsnog goed spreken van een algemeen ‘vertrouwen in ambtsdragers’ als een onderliggende houding die de oordelen over de afzonderlijke ambtsdragers drijft.

Technisch betekent de geconstateerde samenhang dat we de vertrouwensoordelen van leerlingen via een simpel gemiddelde kunnen terugbrengen tot één enkele vertrouwensmaat (‘vertrouwen in ambtsdragers’). Wanneer we deze gecombineerde vertrouwensmaat vergelijken tussen de opleidingsniveaus, zien we soortgelijke verschillen als in jaar 1. Vmbo-leerlingen hebben gemiddeld minder vertrouwen in ambtsdragers dan havo- en vwo-leerlingen. Maar ook zien we dat het vertrouwen in jaar 2 lager is dan in jaar 1. Die daling zien we vooral bij de mensen die in de politiek werken (een daling van 11 procentpunten vergeleken met vorig jaar). Voor een deel kan dat komen doordat de groep leerlingen in het onderzoek in jaar 2 niet gelijk is aan de groep leerlingen in jaar 1. Maar ook als we kijken naar leerlingen die in beide jaren hebben deelgenomen, zien we een significante daling in het vertrouwen in vooral politici, maar ook rechters, politieagenten, en in mindere mate het leger.

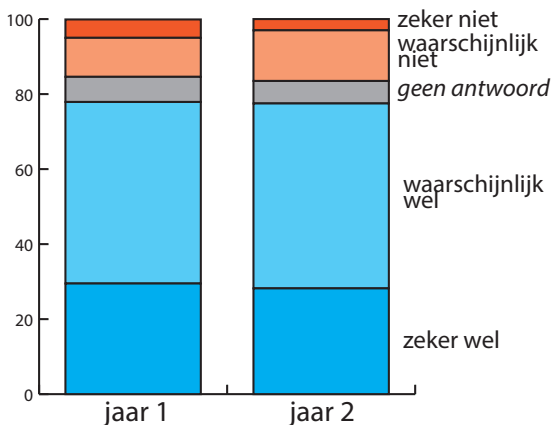

Figuur 1.4. Vertrouwen in ambtsdragers (in procenten), naar opleidingsniveau en leerjaar

1.4. Stemmen bij verkiezingen

Opkomst bij verkiezingen is moeilijk te meten, enerzijds omdat het simpelweg lastig is voor kiezers om in te schatten of ze zullen gaan stemmen op de verkiezingsdag, en anderzijds omdat de neiging tot het geven van sociaal wenselijke antwoorden reëel is (Dahlgard et al., 2019). Bij leerlingen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs ligt stemmen bij verkiezingen nog redelijk ver weg in de tijd. We krijgen een beeld door de antwoorden op de vraag of zij voornemens zijn te gaan stemmen van leerlingen in jaar 2 te vergelijken met die in jaar 1, en door leerlingen in de verschillende opleidingsniveaus met elkaar te vergelijken.

Vergeleken met jaar 1 is de opkomstgeneigdheid van de leerlingen in het tweede jaar van het voortgezet onderwijs niet significant veranderd (zie Figuur 1.5). Nog altijd verwacht ruim driekwart (78%) van de leerlingen later te gaan stemmen. Zestien procent van de tweedejaars leerlingen verwacht niet te gaan stemmen zodra ze 18 jaar zijn. Uitgesplitst naar opleidingsniveau zien we in jaar 2 dezelfde verschillen als in jaar 1: de opkomstgeneigdheid is aanzienlijk lager onder leerlingen op het vmbo (67%) dan onder leerlingen op het havo (85%) of het vwo (87%). Deze opleidingskloof in opkomstgeneigdheid bestaat ook onder stemgerechtigden (Rekker, 2018). Vooralsnog zien we niet dat deze kloof is toe- of afgenomen in het eerste volledige schooljaar in het voortgezet onderwijs. Het wordt interessant om te zien hoe dit zich ontwikkelt op latere leeftijd en onder invloed van bijvoorbeeld een vak als maatschappijvorming/-leer.

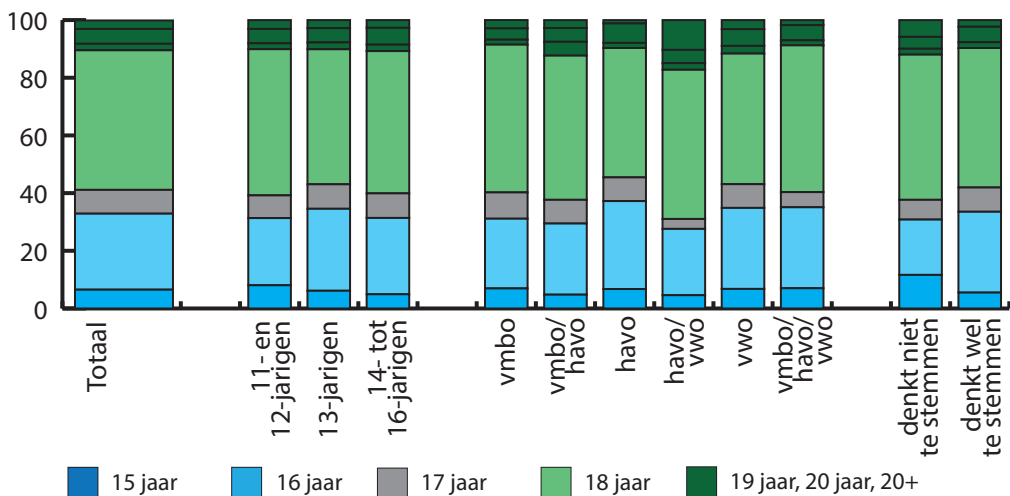
Figuur 1.5. Verwachting te gaan stemmen op 18-jarige leeftijd (in procenten), naar opleidingsniveau

In 2019 kwam de stemgerechtigde leeftijd als onderwerp weer op de politieke agenda. De Raad voor het Openbaar Bestuur (2019) presenteerde een rapport waarin het aanraade om de stemgerechtigde leeftijd te verlagen naar 16 jaar. Dit is een al langer lopende politieke en wetenschappelijke discussie.

We hebben de kwestie voorgelegd aan de leerlingen in het tweede jaar van het voortgezet onderwijs, met de vraag vanaf welke leeftijd zij vinden dat Nederlanders zouden moeten kunnen stemmen. Het grootste deel van de leerlingen (48%) is voor de huidige status quo van 18 jaar. 41 procent zou de stemgerechtigde leeftijd willen verlagen; en tien procent is voor een leeftijd van 19 jaar of hoger. Er zijn geen wezenlijke verschillen tussen leerlingen naar leeftijd, en naar opleidingsniveau (zie Figuur 1.6). Ook het eigen voornemen om later te gaan stemmen speelt geen rol. Leerlingen wijken simpelweg niet veel af van de huidige norm van stemmen op 18-jarige leeftijd of kunnen de vraag geïnterpreteerd hebben als kennisvraag.

Nu zijn dit natuurlijk leerlingen van gemiddeld 13 jaar. Het wordt in de komende jaren interessant om na te gaan hoe dit evolueert naarmate leerlingen ouder worden, dichterbij de stemgerechtigde leeftijd komen, verkiezingen meemaken en maatschappijleer onderwezen krijgen.

Figuur 1.6. Voorkeur stemgerechtigde leeftijd (in procenten)

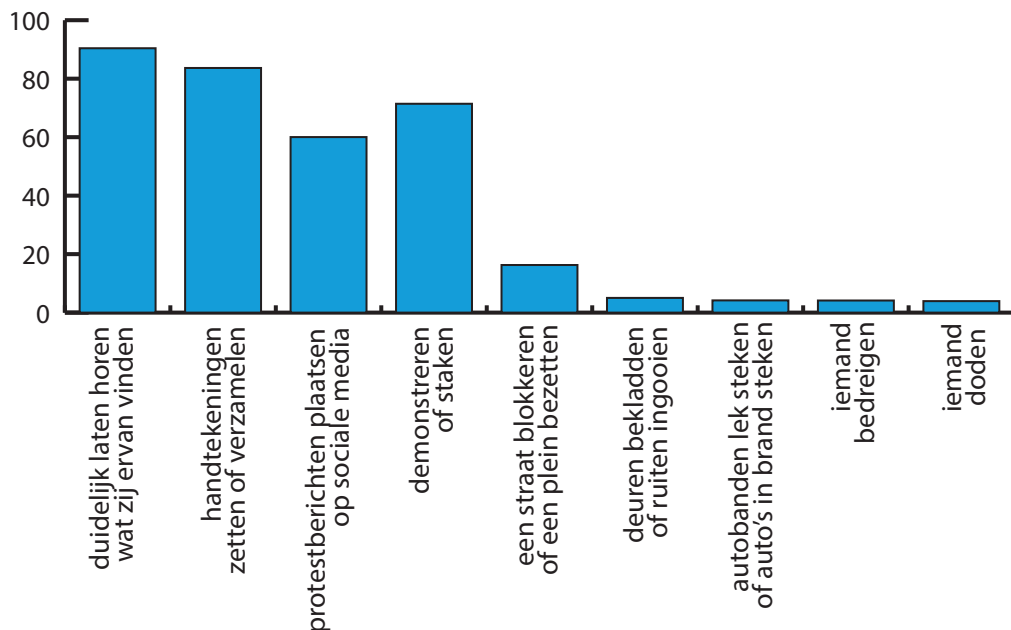
1.5 (Acceptatie van) politiek activisme

Het blijft lastig om relatief jonge leerlingen in het voortgezet onderwijs te vragen naar hun eigen politieke activisme. Door hun leeftijd kunnen we niet verwachten dat ze al in zulke aantallen politiek actief zijn dat we dit op een valide wijze kunnen onderzoeken via grootschalige enquêtes. Dit geldt in mindere mate ook voor de meeste vragen naar de hypothetische bereidheid van leerlingen om politiek actief te worden als ze zich ergens zorgen over maken.

Het thema van politieke participatie en politiek activisme bekijken we daarom vanuit een ander perspectief: de mate waarin verschillende vormen van politiek activisme als acceptabel worden beschouwd. Deze participatievormen lopen uiteen van onopvallend en legaal (meningsuiting, petitie) tot indringerig (staking, blokkade) en nadrukkelijk illegaal (vandalisme, bedreiging). Om de acceptatie van verschillende participatievormen te meten, hebben we leerlingen de situatie voorgelegd dat “een groep mensen een nieuwe wet héél erg slecht vindt voor Nederland”.

We zien een duidelijk onderscheid tussen activiteiten die leerlingen wel acceptabel vinden en activiteiten die zij onacceptabel vinden (zie Figuur 1.7). Acceptabel zijn ‘Duidelijk laten horen wat zij ervan vinden’ (90%), ‘Protestberichten plaatsen op sociale media’ (84%), ‘Handtekeningen zetten of verzamelen’ (60%) en ‘Demonstreren of staken’ (71%). Activiteiten die direct van invloed zijn op anderen worden weinig acceptabel gevonden. Dat geldt bijvoorbeeld voor het blokkeren van een straat of plein (16%). Ronduit illegale activiteiten zijn voor bijna iedereen onacceptabel: ‘Deuren bekladden of ruiten ingooien’ (95% noemt het onacceptabel), ‘Autobanden lek steken of auto’s in brand steken’ (96%), ‘Iemand bedreigen’ (96%), ‘Iemand doden’ (96%).

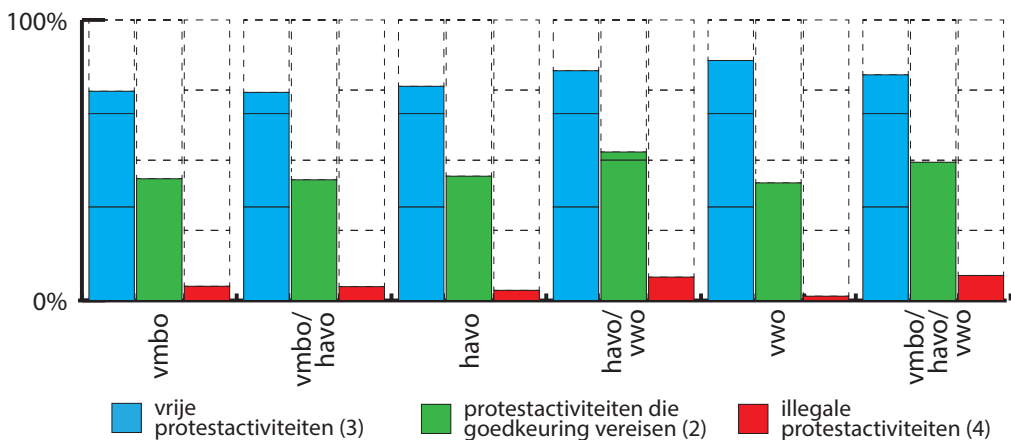
Het percentage leerlingen (ca. 3%) dat vandalisme, bedreigingen, en moord wel acceptabel noemt, lijkt zorgelijk. Maar we wijten dit vooralsnog eerder aan statistische ruis die wel vaker optreedt in grootschalig survey-onderzoek, dan aan

Figuur 1.7. Acceptatie van politieke activiteiten (in procenten)

een inhoudelijke stellingname. Het gaat dan om onzorgvuldigheid in het lezen of invullen, straightlining (op alle vragen hetzelfde antwoorden), of recalcitrantie. Bij een toekomstige herhaling van deze vragen zullen we dit verder uitdiepen.

We kunnen een onderscheid maken tussen protestactiviteiten die in een democratie vrij kunnen worden ingezet (meningsuiting, handtekeningen, sociale mediaberichten), protestactiviteiten die vaak toestemming vereisen van autoriteiten (demonstratie, staking, bezetting van een straat of plein), en illegale activiteiten (vandalisme, bedreiging, moord). Wanneer we de acceptatie van deze drie typen activiteiten uitsplitsen naar opleidingsniveau zien we dat de acceptatie van de vrije protestactiviteiten hoger is onder vwo-leerlingen (86%) dan onder havo-leerlingen (76%) en vmbo-leerlingen (75%). De acceptatie van protestactiviteiten die goedkeuring vereisen verschilt niet significant tussen de opleidingsniveaus. Tot slot is de acceptatie van illegale activiteiten significant hoger onder vmbo-leerlingen (5%) dan onder vwo-leerlingen (2%).

Figuur 1.8. Acceptatie van typen protestactiviteiten (in procenten), naar opleidingsniveau

1.6 Goed burgerschap

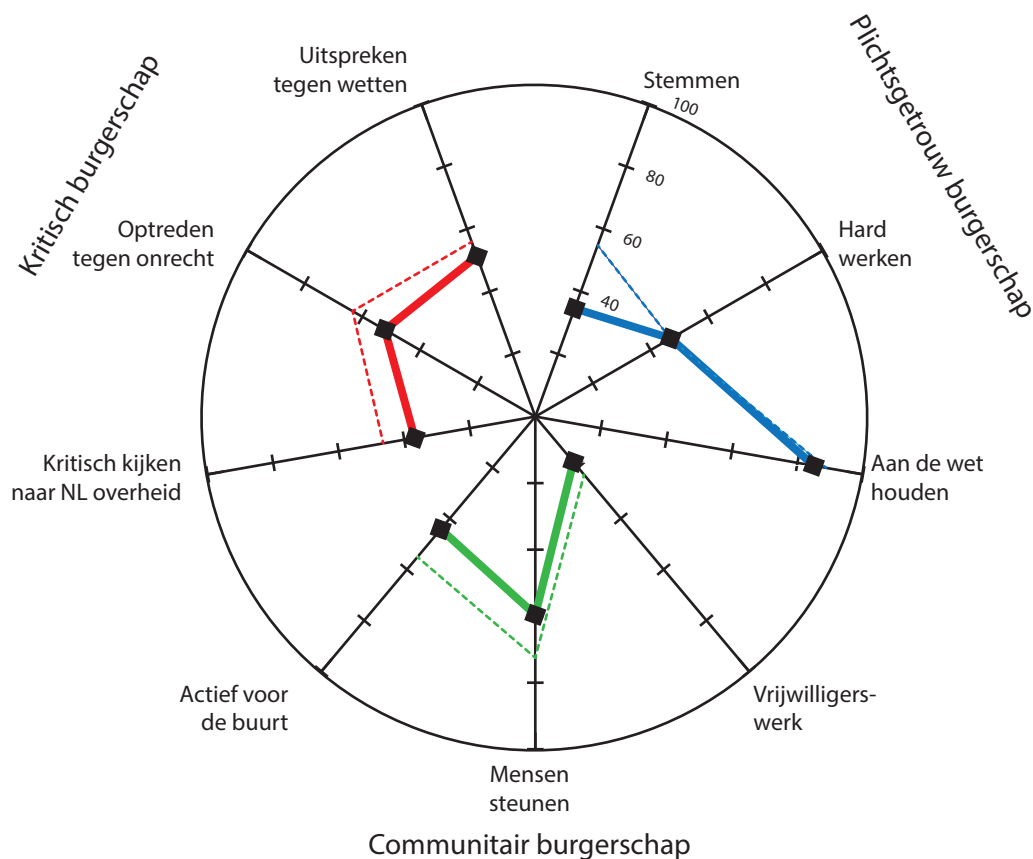
Het laatste thema in dit hoofdstuk betreft opvattingen over goed burgerschap. We hanteren hetzelfde onderscheid tussen drie vormen van burgerschap als in leerjaar 1: plichtsgetrouw burgerschap (stemmen, hard werken, en wetsgetrouwheid), communair burgerschap (vrijwilligerswerk, solidariteit, en inzet voor de buurt), en kritisch burgerschap (kritische blik op de overheid, participatiebereidheid, en zonodig uitspreken tegen wetten).

Waren de leerlingen in jaar 1 al weinig uitgesproken over wat zij als goed burgerschap zien (zie de gestippelde lijnen in Figuur 1.9), in jaar 2 zijn de leerlingen

dat nog minder (de doorgetrokken lijnen in Figuur 1.9). Eigenlijk wordt alleen benadrukt dat een goede burger zich aan de wet houdt (85% in jaar 2; was 89% in jaar 1). Goed burgerschap wordt het minst verbonden aan vrijwilligerswerk (18%; was 23%). Alle andere aspecten van goed burgerschap worden door 35 tot 60 procent van de leerlingen in jaar 2 onderschreven.

We zien een aantal scherpe, significante dalingen ten opzichte van jaar 1. Stemmen bij verkiezingen werd in jaar 1 nog door 55 procent van de leerlingen goed burgerschap genoemd; van de leerlingen in jaar 2 nog door 35 procent. Dit komt niet door een wisselende samenstelling van de leerlingen in deze jaren: ook wanneer we de constante groep leerlingen uit jaren 1 en 2 vergelijken, zien we een verschilscore van twintig procentpunten.

Een iets minder scherpe daling zien we bij twee vormen van communair burgerschap (mensen steunen die het moeilijk hebben (-13 procentpunten), iets doen

Figuur 1.9. Percepties van goed burgerschap (in procenten leerlingen)
 Jaar 1: Gestippelde lijn. Jaar 2: Doorgetrokken lijn

voor de buurt (-11 procentpunten) en bij twee vormen van kritisch burgerschap (optreden tegen onrecht (-11 procentpunten) en kritisch kijken naar de overheid (-9 procentpunten)).

De daling op zo veel aspecten van burgerschap is opmerkelijk. Deze daling is bovendien nagenoeg hetzelfde onder vmbo-leerlingen als onder havo- en vwo-leerlingen. Blijkbaar vinden leerlingen het moeilijker om aan te geven wat goed burgerschap inhoudt, buiten het naleven van de wet.

1.7 Conclusie

Welke overkoepelende conclusies kunnen we nu trekken over de generieke opvattingen van leerlingen over de democratie, haar ambtsdragers en haar burgers?

Allereerst blijven democratie en politiek – niet onverwachts – maar gematigd enthousiasmerende thema's. Leerlingen hechten er niet bijster veel belang aan dat we in een democratie leven, al erkennen ze wel tamelijk breed dat we in Nederland in een democratie leven. Ook hebben leerlingen er meer moeite mee om in te vullen wat goed burgerschap nu eigenlijk inhoudt, behalve je aan de wet houden. Als er al veranderingen in deze generieke opvattingen zijn, zijn die veranderingen tamelijk klein.

De gematigde betrokkenheid bij democratie en politiek kan ook een verklaring zijn waarom de stemgerechtigde leeftijd voor de meeste leerlingen niet omlaag hoeft. De grootste groep lijkt vooralsnog wel content met stemrecht op 18-jarige leeftijd. Dat geldt ook voor leerlingen op het vwo en voor leerlingen die verwachten dat zij zullen gaan stemmen zodra zij 18 jaar oud zijn. De politieke wens voor een verlaging van de stemgerechtigde leeftijd lijkt dus niet heel breed gedragen te zijn onder jongeren in de tweede klas van het voortgezet onderwijs.

We zullen in hoofdstuk 3 zien dat er meer veranderingen optreden in opvattingen, wanneer we leerlingen confronteren met democratische spanningsvelden en met democratische en politieke dilemma's.

Ten tweede blijven opleidingsverschillen ook in jaar 2 op de voorgrond staan. Vooral rond opvattingen over de democratie (belang en classificatie) zijn deze verschillen groot. Havo- en vwo-leerlingen vinden het veel belangrijker om in een democratie te leven dan vmbo-leerlingen. Het vertrouwen in ambtsdragers van de eerste groep leerlingen is groter dan dat van de tweede. De neiging om te gaan stemmen zodra ze 18 jaar zijn is aanzienlijk groter onder havo- en vwo-leerlingen dan onder vmbo-leerlingen.

Deze bevinding is niet nieuw. In ons verslag van jaar 1 vonden we eenzelfde patroon (Thijs et al., 2019). Het sluit ook aan bij het dreigbeeld van de Diplomademocratie (zie Bovens & Wille, 2011), een democratie die vooral goed werkt voor en steun vindt bij hoger opgeleiden.

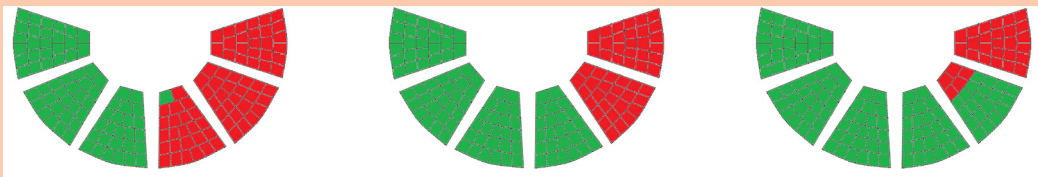
Opvallend is dat deze opleidingsverschillen al in de onderbouw van de middelbare school bestaan, en in jaar 2 niet wezenlijk zijn veranderd van grootte vergeleken met jaar 1. Deze opleidingskloof blijft een punt van aandacht in ons onderzoek, en een punt van zorg vanuit maatschappelijk oogpunt.

De wil van de meerderheid vs. het belang van de minderheid

Laura Mulder

Een centraal spanningsveld in de vertegenwoordigende democratie is dat tussen het meerderheidsprincipe (de grootste groep beslist), consensus (nadruk op overleg), en minderheidsbelangen (om gevrijwaard te blijven van een tirannie van de meerderheid). Elk van de drie beginselen kan worden beschouwd als een centrale democratische waarde, maar in bepaalde situaties kunnen deze beginselen met elkaar schuren.

Om te onderzoeken hoe leerlingen met dit spanningsveld omgaan, hebben we hen een situatie voorgelegd waarin er over een wet besloten moet worden, waarbij een meerderheid vóór de wet is en een minderheid tegen de wet is. Een deel van de leerlingen kreeg een variant met een meerderheid van 51 procent, een ander deel met een meerderheid van 67 procent en weer een ander deel met een meerderheid van 80 procent. Vervolgens konden de leerlingen aangeven of zij vinden dat de meerderheid moet beslissen (meerderheidsbesluitvorming), of de meerderheid en de minderheid het samen op moeten lossen (consensus), of dat de meerderheid moet doen wat de minderheid wil (belang van de minderheid).

Variant 1: 51%/49%

Variant 2: 67%/33%

Variant 3: 80%/20%

Uit de resultaten blijkt dat jongeren opvallend meer waarde zijn gaan hechten aan meerderheidsbesluitvorming en minder aan consensus (zie figuur A1). Deze forse groei van de steun voor het meerderheidsprincipe zien we in alle drie de varianten.

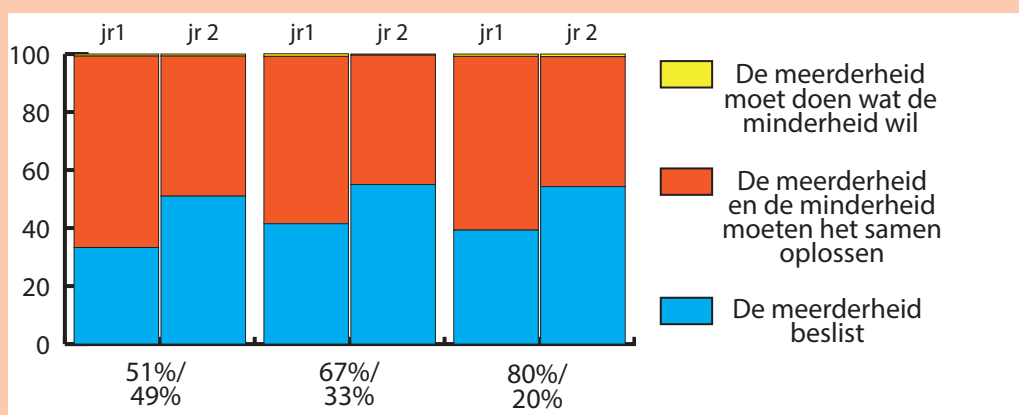
Uit nadere analyse blijkt dat de steun voor meerderheidsbesluitvorming onder jongens en meisjes in min of meer dezelfde mate is gegroeid. Het patroon dat jongens relatief meer waarde hechten aan meerderheidsbesluitvorming dan meisjes blijft daarmee hetzelfde.

Ook het patroon qua opleidingsniveau blijft hetzelfde: over het algemeen hebben leerlingen op de lagere opleidingsniveaus meer steun voor meerderheidsbesluitvorming dan op de hogere opleidingsniveaus. De stijging in de steun voor

meerderheidsbesluitvorming hangt af van naar welke variant er wordt gekeken: bij een meerderheid van 51% stijgt de steun voor meerderheidsbesluitvorming vooral onder vmbo-, havo/vwo- en vwo-leerlingen; bij een meerderheid van 67% vooral bij vmbo-, vmbo/havo- en havo-leerlingen; en bij een meerderheid van 80% vooral havo- en vwo-leerlingen.

Wat betreft sociaaleconomische status zijn vooral de lage en middencategorie meer waarde gaan hechten aan meerderheidsbesluitvorming.

Tot slot blijkt dat leerlingen zonder migratieachtergrond in elke variant meer steun zijn gaan uitspreken voor meerderheidsbesluitvorming. Voor leerlingen met een westerse migratieachtergrond geldt dat alleen voor de variant met een meerderheid van 51% en voor leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond alleen voor de variant met een meerderheid van 67%.

Figuur A1. Afweging tussen meerderheidsbesluitvorming en minderheidsbelangen (steun in procenten)

2 Vrijheid, gelijkheid, solidariteit

Paula Thijs

In dit hoofdstuk:

- Leerlingen ondersteunen de abstracte waarden van vrijheid en gelijkheid in hoge mate.
- Lagere en dalende steun voor solidariteit met mensen die het minder goed hebben.
- De steun voor solidariteit is vooral gedaald onder jongens en onder leerlingen zonder migratieachtergrond.
- Opleidingsverschillen in steun voor gelijkheid nemen af in vergelijking met jaar 1.

2.1 Inleiding: Steun voor drie kernwaarden

Vrijheid, gelijkheid en solidariteit zijn essentiële waarden van de democratische rechtstaat en verankerd in de Grondwet. Het bijbrengen en actief bevorderen van deze kernwaarden wordt gezien als een belangrijk onderdeel van de politieke socialisatie van jonge mensen in het algemeen, en daarmee een taak van het onderwijs.

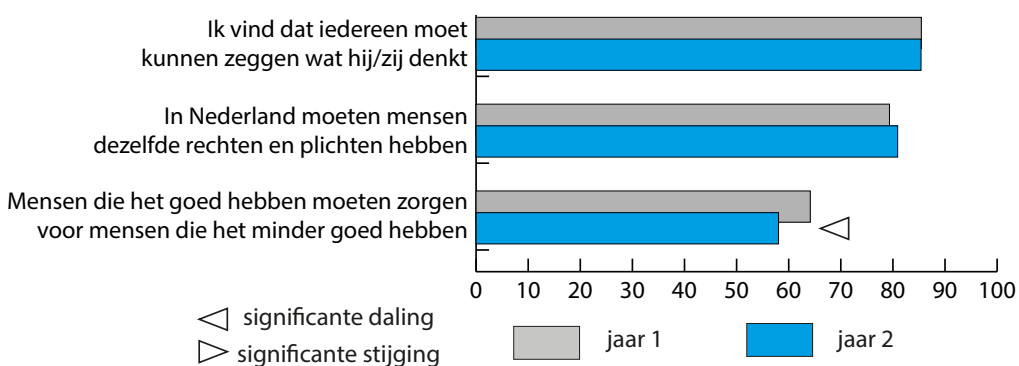
Om de steun voor deze abstracte waarden bij leerlingen te onderzoeken en inzicht te krijgen in hun ontwikkeling, krijgen zij jaarlijks drie abstracte stellingen voorgelegd over achtereenvolgens de vrijheid van meningsuiting, gelijkheid in rechten en plichten, en solidariteit. De leerlingen kunnen op een vijfpuntsschaal (van helemaal oneens tot helemaal eens) aangeven in welke mate zij het met deze stellingen eens zijn.

De steun voor deze algemene stellingen bleek over het algemeen groot bij leerlingen in de eerste klas van het voortgezet onderwijs (zie Thijs et al., 2019).

Hoe staat het nu met de steun voor vrijheid, gelijkheid en solidariteit bij leerlingen in de tweede klas? Deze vraag staat centraal in dit hoofdstuk.

2.2 Leerlingen blijven vrijheid en gelijkheid in grote mate onderschrijven; steun voor solidariteit daalt

Figuur 2.1 toont voor de drie stellingen het percentage leerlingen dat het (helemaal) eens is met de stelling in de eerste en de tweede klas van het voortgezet onderwijs.

Figuur 2.1 Steun voor vrijheid, gelijkheid en solidariteit in jaar 1 en jaar 2 (in procenten)

De steun van leerlingen voor de kernwaarden vrijheid en gelijkheid is in beide jaren groot. In de eerste klas stemde ruim 85 procent van de leerlingen in met de stelling dat iedereen moet kunnen zeggen wat hij of zij denkt. In de tweede klas is dat percentage nagenoeg even groot. Ook stemt ongeveer tachtig procent van de leerlingen in beide jaren in met de stelling dat mensen in Nederland dezelfde rechten en plichten moeten hebben.

De steun voor solidariteit ligt over het algemeen wat lager. Bovendien is de steun voor solidariteit in het tweede jaar licht afgenomen ten opzichte van het eerste jaar. In de eerste klas gaf nog 64 procent van de leerlingen aan het (helemaal) eens te zijn met de stelling dat mensen die het goed hebben moeten zorgen voor mensen die het minder goed hebben. In de tweede klas is dit percentage gedaald naar 58 procent.

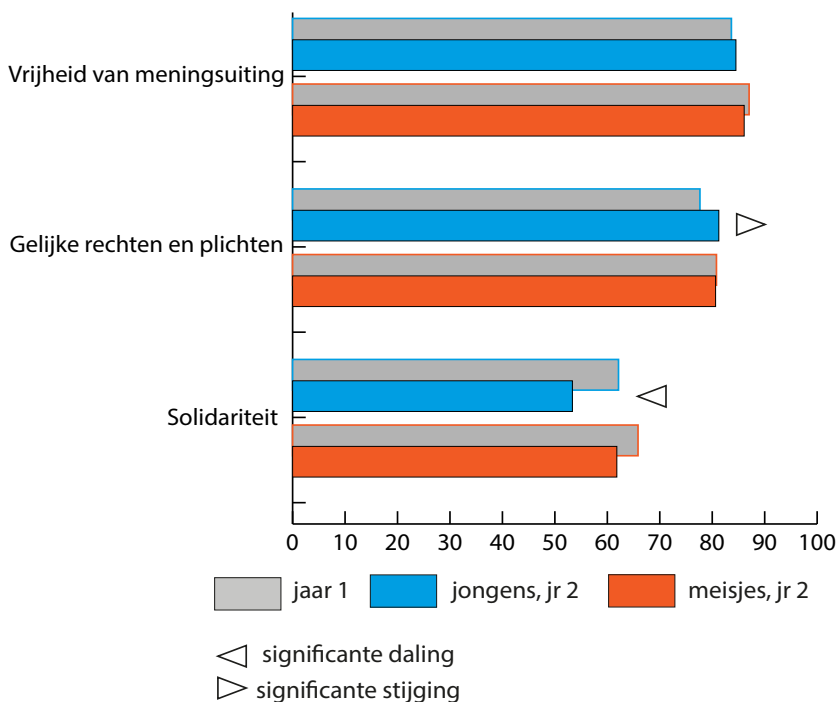
2.3 Sociaaldemografische verschillen in veranderende steun

De steun van leerlingen voor de kernwaarden van de democratische rechtsstaat

ligt over het algemeen hoog en verandert weinig over de tijd, met uitzondering van steun voor solidariteit. De mate waarin leerlingen deze waarden onderschrijven kan echter verschillen tussen leerlingen. In het eerste jaar zagen we al (weliswaar kleine) verschillen in steun voor vrijheid van meningsuiting en gelijke rechten. Eerstejaars middelbare scholieren op het havo en vwo, en leerlingen met een hogere sociaaleconomische achtergrond waren het vaker eens met de stellingen over vrijheid van meningsuiting en gelijke rechten en plichten. Ook waren meisjes wat vaker voorstander van vrijheid van meningsuiting dan jongens. We vonden nauwelijks verschillen in steun voor vrijheid en gelijkheid bij eersteklassers naar migratieachtergrond. Hieronder gaan we na in hoeverre deze verschillen zijn toe- of afgenomen in het tweede leerjaar. Daarbij komen ook demografische verschillen in steun voor solidariteit aan bod.

Sterkere afname in steun voor solidariteit bij jongens dan bij meisjes

Over het algemeen verschillen jongens en meisjes nauwelijks van elkaar in hun steun voor de drie abstracte democratische kernwaarden (Figuur 2.2). Kijken we naar de steun voor de vrijheid van meningsuiting in beide jaren, dan zien we dat het percentage jongens en meisjes dat deze waarde onderschrijft nagenoeg gelijk blijft. Het minimale verschil tussen jongens en meisjes in de eerste klas verdwijnt in de tweede klas.

Figuur 2.2 Steun voor vrijheid, gelijkheid en solidariteit in jaar 1 en jaar 2 (in procenten), naar geslacht

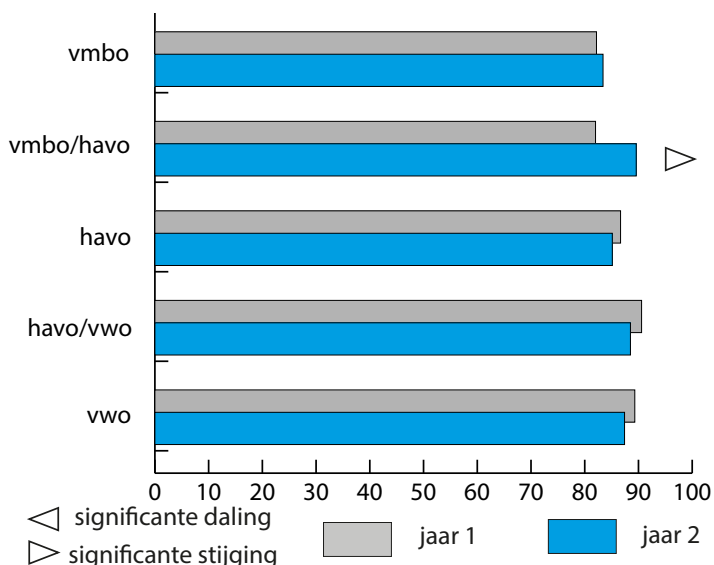
Verder zien we in Figuur 2.2 een lichte stijging in het percentage jongens dat het eens is met de stelling dat iedereen gelijke rechten en plichten moet hebben, terwijl dit percentage bij meisjes gelijk blijft. Jongens lopen hiermee het verschil met meisjes in de tweede klas in.

Een afwijkend patroon zien we in Figuur 2.2 bij steun voor solidariteit: onder jongens daalt de steun voor dit principe significant, van 62 procent in de eerste klas naar 53 procent in de tweede klas. Ook het percentage meisjes dat de kernwaarde van solidariteit onderschrijft daalt tussen de leerjaren, maar deze afname is minder sterk en (net) niet significant. Het verschil in steun voor solidariteit tussen jongens en meisjes dat al in het eerste leerjaar aanwezig was, neemt daarmee verder toe.

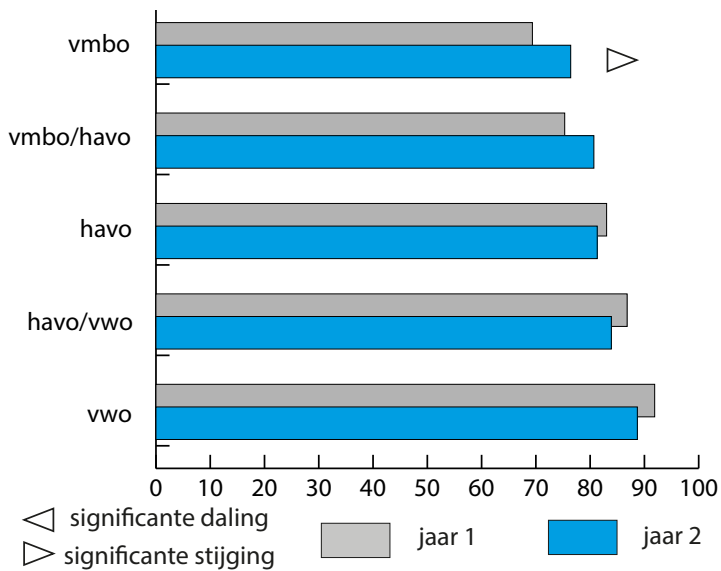
Kleinere verschillen tussen opleidingsniveaus, uitgezonderd solidariteit

De Figuren 2.3, 2.4 en 2.5 tonen het percentage leerlingen dat het eens is met de abstracte kernwaarden, uitgesplitst naar het opleidingsniveau van de leerlingen.

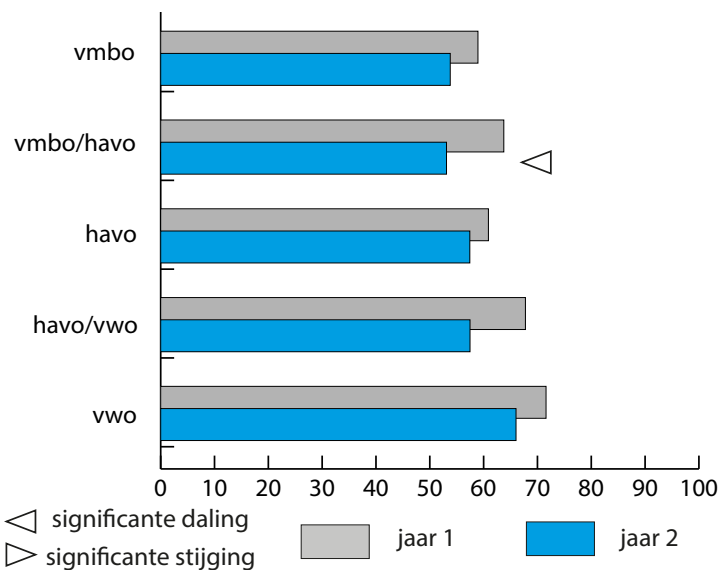
Het algemene beeld is dat het percentage leerlingen dat instemt met deze stellingen licht is gestegen onder leerlingen op het vmbo en vmbo/havo, en wat is afgenomen onder leerlingen op de hogere niveaus. De toename is het sterkst en significant voor vmbo/havo-leerlingen op de stelling over vrijheid van meningsuiting (zie Figuur 2.3), en voor vmbo-leerlingen op de stelling over gelijke rechten (zie Figuur 2.4). De initiële ‘achterstand’ van vmbo-leerlingen op havo- en vwo-leerlingen wordt hiermee wat kleiner.

Figuur 2.3 Steun voor vrijheid van meningsuiting in jaar 1 en jaar 2 (in procenten), naar opleidingsniveau

Figuur 2.4 Steun voor gelijke rechten en plichten in jaar 1 en jaar 2 (in procenten), naar opleidingsniveau

Figuur 2.5 Steun voor solidariteit in jaar 1 en jaar 2 (in procenten), naar opleidingsniveau

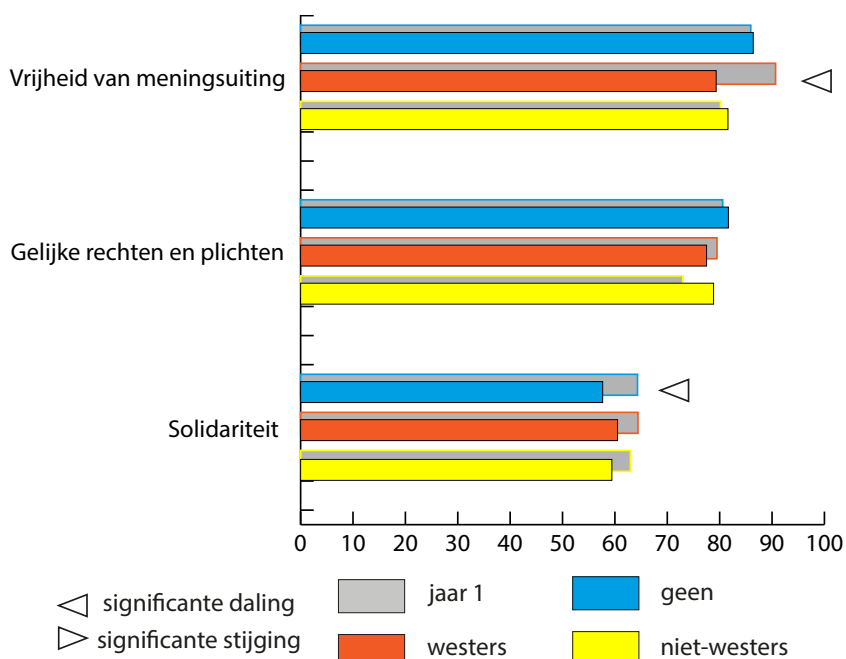
De steun voor solidariteit vormt wederom een uitzondering op dit patroon (zie Figuur 2.5). Op alle niveaus is het percentage leerlingen dat deze abstracte kernwaarde onderschrijft, gedaald tussen jaar 1 en jaar 2. De daling is het sterkst onder vmbo/havo-leerlingen.

Geen significante veranderingen in steun voor kernwaarden naar sociaal-economische achtergrond

De verschillen in steun voor democratische kernwaarden tussen leerlingen met diverse sociaaleconomische achtergronden zijn over het algemeen klein. Zowel leerlingen met een lage sociaaleconomische achtergrond als leerlingen met een hoge sociaaleconomische achtergrond vertonen een lichte stijging in steun voor vrijheid van meningsuiting en gelijke rechten, terwijl steun voor deze waarden nagenoeg gelijk blijft bij leerlingen die in de middelste categorie vallen. Steun voor solidariteit is licht afgenomen onder leerlingen uit de lagere en middenklasse, en toegenomen bij leerlingen met een hoge sociaaleconomische achtergrond. Hierbij moet de kanttekening worden gemaakt dat geen van deze veranderingen significant is. Het gaat voornamelijk om trends.

Minder steun voor vrijheid van meningsuiting onder leerlingen met een westerse migratieachtergrond en voor solidariteit onder leerlingen zonder migratieachtergrond

Wanneer we onderscheid maken tussen leerlingen met en zonder migratieachtergrond (Figuur 2.6), dan zien we dat de steun voor vrijheid van meningsuiting is gedaald onder leerlingen met een westerse migratieachtergrond. Waar deze leerlingen aanvankelijk de vrijheid van meningsuiting steviger onderschreven dan leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond, is dat verschil in het tweede jaar nagenoeg verdwenen.

Figuur 2.6 Steun voor vrijheid, gelijkheid en solidariteit in jaar 1 en jaar 2 (in procenten), naar migratieachtergrond

Onder leerlingen zonder migratieachtergrond en leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond is het percentage dat instemt met abstracte vrijheid van meningsuiting nagenoeg gelijk gebleven.

Wat betreft steun voor gelijke rechten en plichten zien we weinig verandering tussen eerste- en tweedeklassers uitgesplitst naar migratieachtergrond. Het percentage leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond dat instemt met deze kernwaarde is licht toegenomen, maar deze stijging is niet significant. Wel is het initiële verschil tussen leerlingen zonder migratieachtergrond en leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond hiermee verdwenen.

De stelling over solidariteit wordt in het tweede jaar minder sterk onderschreven, ongeacht migratieachtergrond. Het zijn met name de leerlingen zonder migratieachtergrond die voor deze daling verantwoordelijk zijn: bij deze leerlingen is de afname ten opzichte van het eerste jaar het sterkst en significant.

2.4 Conclusie

In dit hoofdstuk stond de steun voor abstracte kernwaarden van de democratische rechtsstaat centraal. Leerlingen in de eerste en tweede klas van het voortgezet onderwijs steunen de waarden van vrijheid van meningsuiting en gelijke rechten en plichten in hoge en onverminderde mate.

De geringe verschillen in steun voor vrijheid en gelijkheid die we in jaar 1 constateerden zijn in jaar 2 afgenomen of zelfs geheel verdwenen. We kunnen daarmee concluderen dat de kernwaarden vrijheid van meningsuiting en gelijke rechten en plichten zelfs al onder jonge middelbare scholieren breed gedragen worden.

Opvallend is dat we een afwijkend patroon zien bij de steun voor solidariteit met mensen die het minder goed hebben. De steun voor solidariteit ligt aanzienlijk lager en vertoont tevens een significante daling tussen jaar 1 en jaar 2. Deze daling komt vooral voor rekening van jongens en leerlingen zonder migratieachtergrond. In de komende jaren blijven we volgen of deze ontwikkeling zich doorzet naarmate leerlingen ouder worden en meer leren over de verzorgingsstaat. In het licht van de toenemende druk op de sociale zekerheid, die in het bijzonder de toekomstige generaties treft, is dit van groot belang.

3 Democratische dilemma's

Laura Mulder

In dit hoofdstuk:

- Over het algemeen hechten jongeren in de tweede klas nog steeds meer aan inkomensgelijkheid (dan aan inkomensongelijkheid), meer aan het algemeen belang (dan aan eigen belang), meer aan de wetten van het land (dan aan de wetten van God), meer aan privacy (dan aan veiligheid) en meer aan het naleven van de regels (dan aan de eigen zin krijgen).
- Na het eerste jaar middelbare school, willen tweedeklassers minder rekening houden met minderheden: zij hechten minder belang aan het behouden van de eigen cultuur (vs. het aanpassen aan de Nederlandse cultuur) en aan anderen niet kwetsen (vs. vrijheid van meningsuiting).
- Vooral havo-, havo/vwo- en vwo-leerlingen, en leerlingen zonder migratieachtergrond vinden rekening houden met minderheden minder belangrijk dan in jaar 1.
- Tweedeklassers zijn privacy en de wetten van het land belangrijker gaan vinden, en inkomensgelijkheid en zich aan de regels houden minder belangrijk.
- Verschuivingen in steun voor democratische kernwaarden vinden vaker plaats bij meisjes en bij leerlingen met een midden sociaaleconomische status.

3.1 Inleiding

Hoewel het van belang is dat burgers algemene steun hebben voor democratische kernwaarden, bevinden deze waarden zich zelden in een vacuüm. Het is inherent aan de democratie dat democratische kernwaarden kunnen schuren (Rosanvallon, 2008). In sommige situaties kunnen zulke waarden zelfs ronduit botsen. In het kader tussen hoofdstuk 2 en hoofdstuk 3 bespraken we het dilemma tussen meerderheidsbesluitvorming, consensus, en minderheidsbelangen. In dit hoofdstuk kijken we naar de wijze waarop leerlingen afwegingen maken rond concretere beleidspunten.

Om inzicht te krijgen in hoe jongeren de afweging maken tussen verschillende democratische kernwaarden, leggen we jaarlijks een zevental dilemma's aan hen voor. Deze dilemma's hebben betrekking op de spanning tussen de vrijheid van meningsuiting en anderen niet kwetsen, je eigen zin naleven en je aan de regels houden, het eigen belang en het algemeen belang, religieuze voorschriften en de

wetten van een land, privacy en veiligheid, meer en minder inkomensongelijkheid, en het behouden van de eigen cultuur en aanpassen aan de Nederlandse cultuur (zie de Appendix hieronder voor de precieze formulering).

Deze dilemma's worden gepresenteerd als twee tegenpolen en de leerlingen kunnen op een vierpuntsschaal aangeven welke positie het beste bij hen past. Doordat zij geen neutraal middelpunt kunnen kiezen, worden zij 'gedwongen' om een positie in te nemen.

3.2 Zelfde patroon, verschuivende opvattingen

Jongeren in de eerste klas van de middelbare school bleken gemiddeld een duidelijke keuze te maken (zie Thijs et al., 2019 voor de uitgebreide resultaten van jaar 1). Over het algemeen hechtten zij meer belang aan het aan de regels houden (vs. eigen wil naleven), het algemeen belang (vs. eigen belang), de wetten van een land (vs. religieuze voorschriften), privacy (vs. veiligheid) en inkomensgelijkheid (vs. inkomensongelijkheid). De afweging die leerlingen maken in de dilemma's over het behouden van de eigen cultuur vs. aanpassen aan de Nederlandse cultuur, en vrijheid van meningsuiting vs. anderen niet kwetsen waren minder uitgesproken. De spreiding van de antwoorden was groter en de balans sloeg gemiddeld net iets meer door naar het behouden van de eigen cultuur en anderen niet kwetsen.

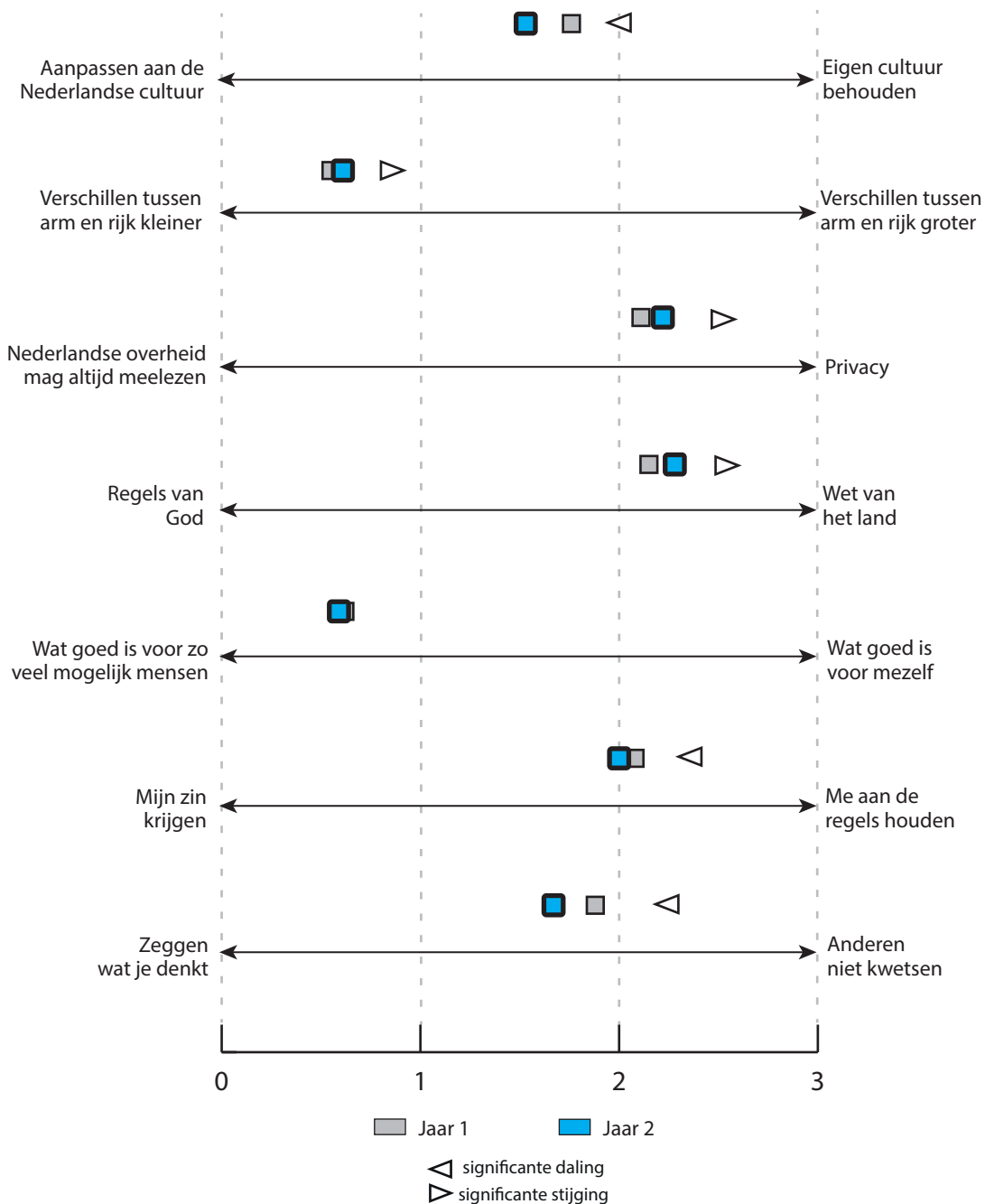
Hoewel dit patroon ongeveer hetzelfde blijft in het tweede jaar van de middelbare school, zijn er toch enkele veranderingen ten opzichte van een jaar eerder (zie Figuur 3.1). In enkele gevallen is de eerdere afweging versterkt: tweedeklassers zijn iets meer gaan hechten aan privacy en de wetten van een land. In andere gevallen hebben de keuzes iets aan overtuiging ingeboet: tweedeklassers zijn gemiddeld minder waarde gaan hechten aan inkomensgelijkheid en zich aan de regels houden.

Waar eersteklassers gemiddeld geen duidelijke keuze maakten in de dilemma's over het behouden van de eigen cultuur vs. het aanpassen aan de Nederlandse cultuur, en vrijheid van meningsuiting vs. anderen niet kwetsen, zijn zij in het tweede jaar minder gaan hechten aan het behouden van de eigen cultuur en anderen niet kwetsen. Wat betreft het dilemma over het algemeen belang is er geen verschil: tweedeklassers kiezen nog steeds onverminderd sterk voor het algemeen belang vs. het eigen belang.

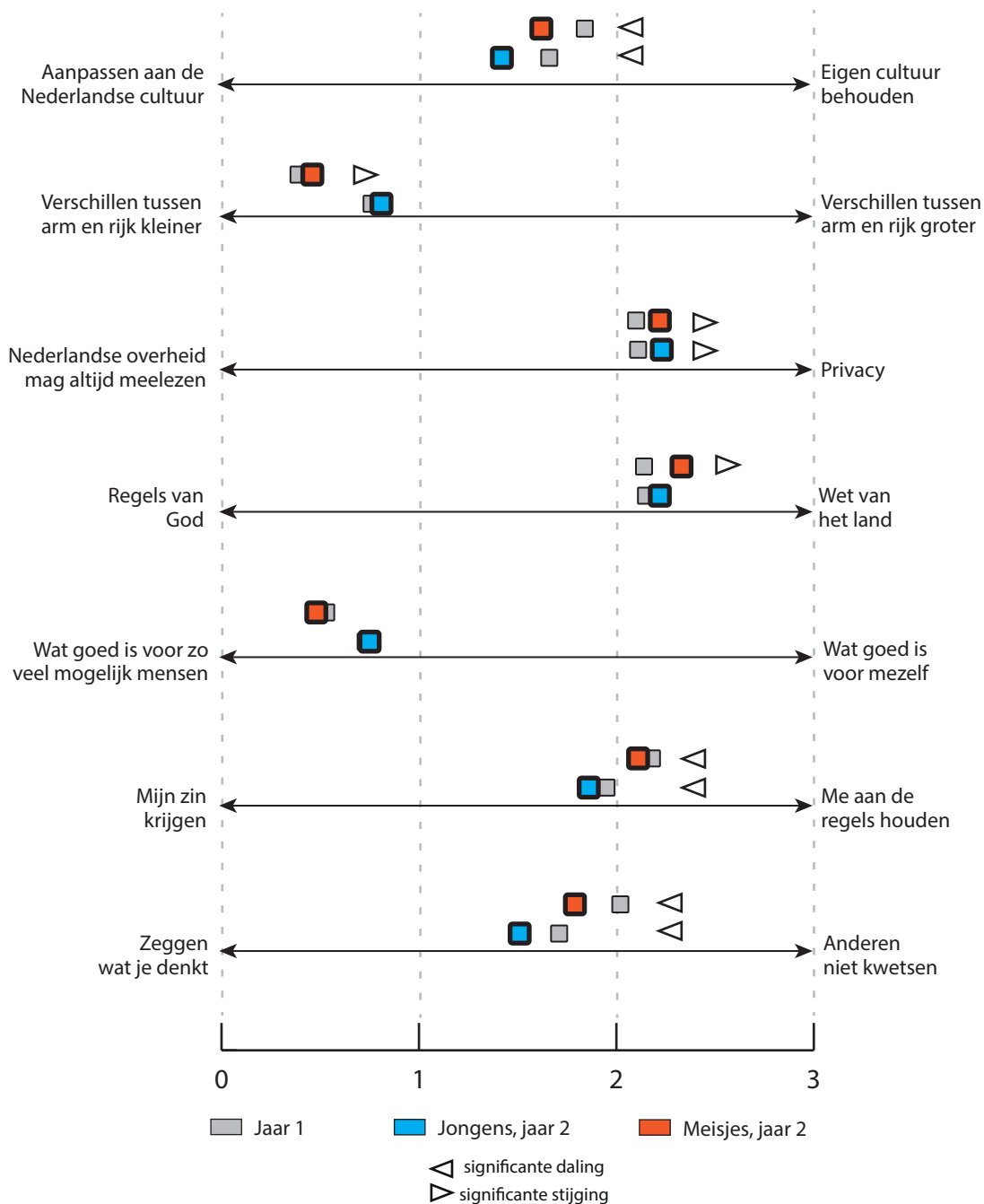
3.3 Verschillen naar deelgroepen

De meeste veranderingen vinden plaats bij meisjes

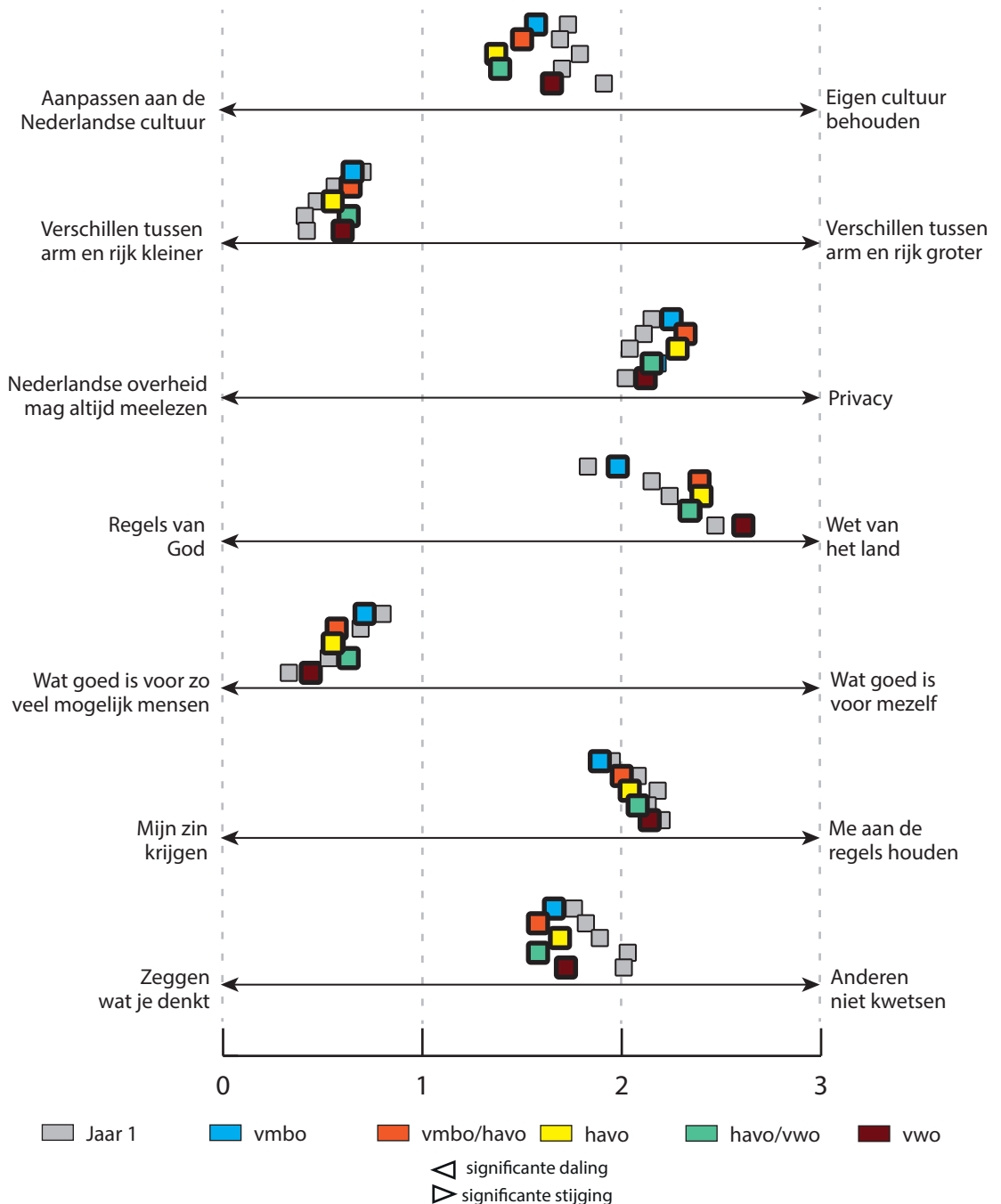
Als we deze resultaten uitsplitsen naar geslacht blijkt dat meisjes minder belang

Figuur 3.1 Afweging in democratische dilemma's in jaar 1 en jaar 2

Figuur 3.2. Afweging in democratische dilemma's in jaar 1 en jaar 2, naar geslacht

Figuur 3.3. Verandering in democratische dilemma's tussen jaar 1 en jaar 2, naar opleidingsniveau

zijn gaan hechten aan het behouden van de eigen cultuur, inkomensgelijkheid, zich aan de regels houden, en anderen niet kwetsen, en meer aan privacy en wetten van het land (zie Figuur 3.2). Een deel van de veranderingen doet zich ook voor bij jongens: zij zijn minder waarde gaan hechten aan het behouden van de eigen cultuur, zich aan de regels houden en anderen niet kwetsen, en meer aan privacy (zie Figuur 3.2).

Vooraf havo'ers, havo/vwo'ers en vwo'ers veranderen in opvatting over culturele aanpassing door minderheden

Het algemene patroon van minder steun voor het behouden van de eigen cultuur en anderen niet kwetsen zien we terug bij nagenoeg alle opleidingsniveaus. Qua grootte van de verandering valt het op dat vooral havo'ers, havo/vwo'ers en vwo'ers minder rekening zijn willen gaan houden met minderheden. Verder blijkt dat leerlingen op het vmbo, vmbo/havo en havo sterker zijn gaan vinden dat de overheid nooit mag meelesen met berichten op de telefoon, ook als het daardoor veiliger zou worden in Nederland. Zij zijn dus sterker de voorkeur gaan geven aan privacy, ten koste van veiligheid.

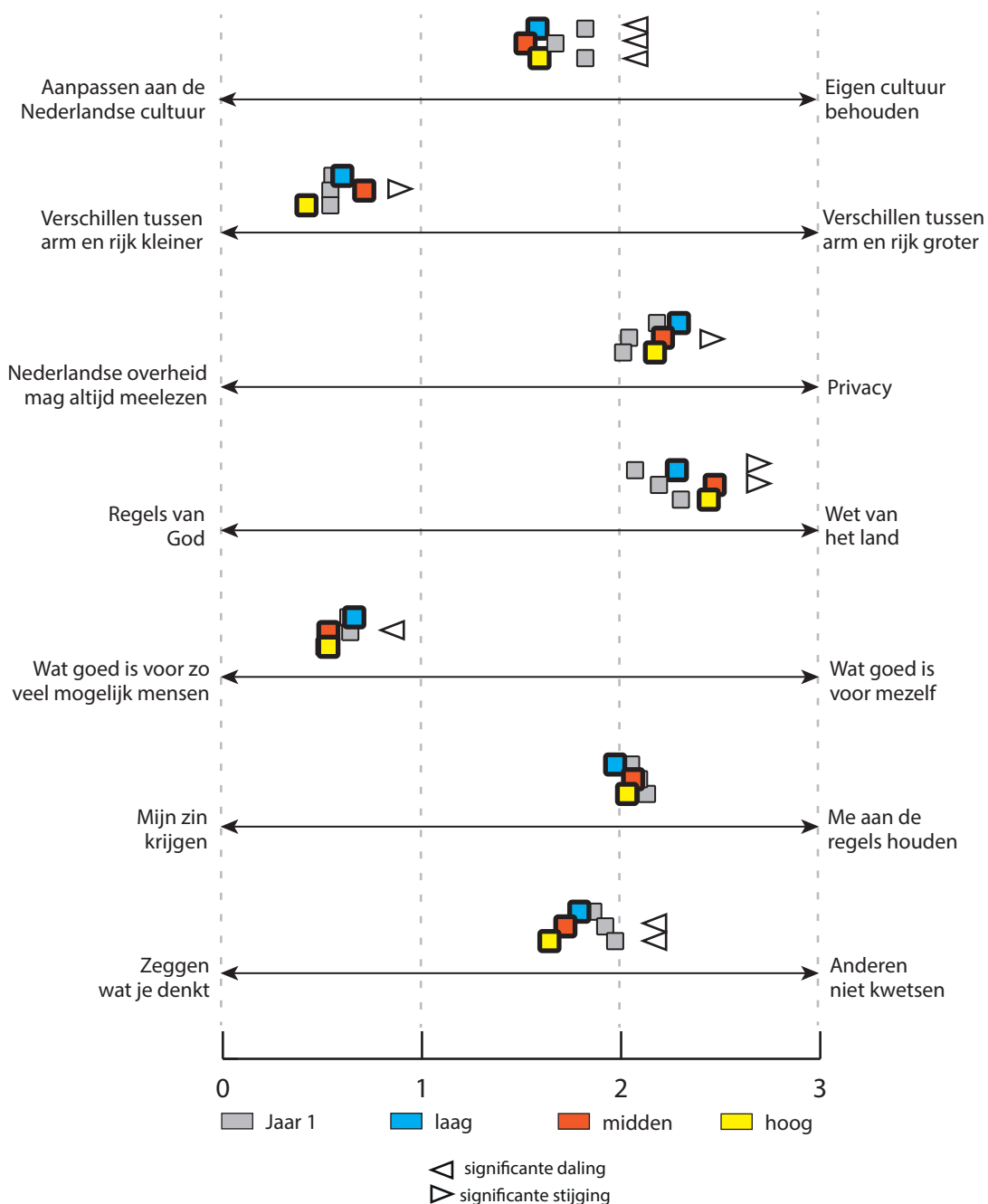
Daarnaast zijn leerlingen op het havo/vwo en vwo minder sterk gaan hechten aan inkomensgelijkheid: in het tweede jaar vinden zij namelijk minder dan in het eerste jaar dat de verschillen tussen arm en rijk kleiner moeten worden. Hierdoor komen zij meer op één lijn met de andere opleidingsniveaus. Verder zijn leerlingen op het vmbo, vmbo/havo en vwo meer voorkeur gaan geven aan de wetten van het land en blijken leerlingen op het havo minder belang te zijn gaan hechten aan zich aan de regels houden. Tot slot blijkt dat leerlingen op het vwo minder het algemeen belang zijn gaan steunen. Overigens steunen vwo'ers het algemeen belang nog steeds meer dan leerlingen op de andere opleidingsniveaus.

Vooraf leerlingen uit de middenklasse veranderen

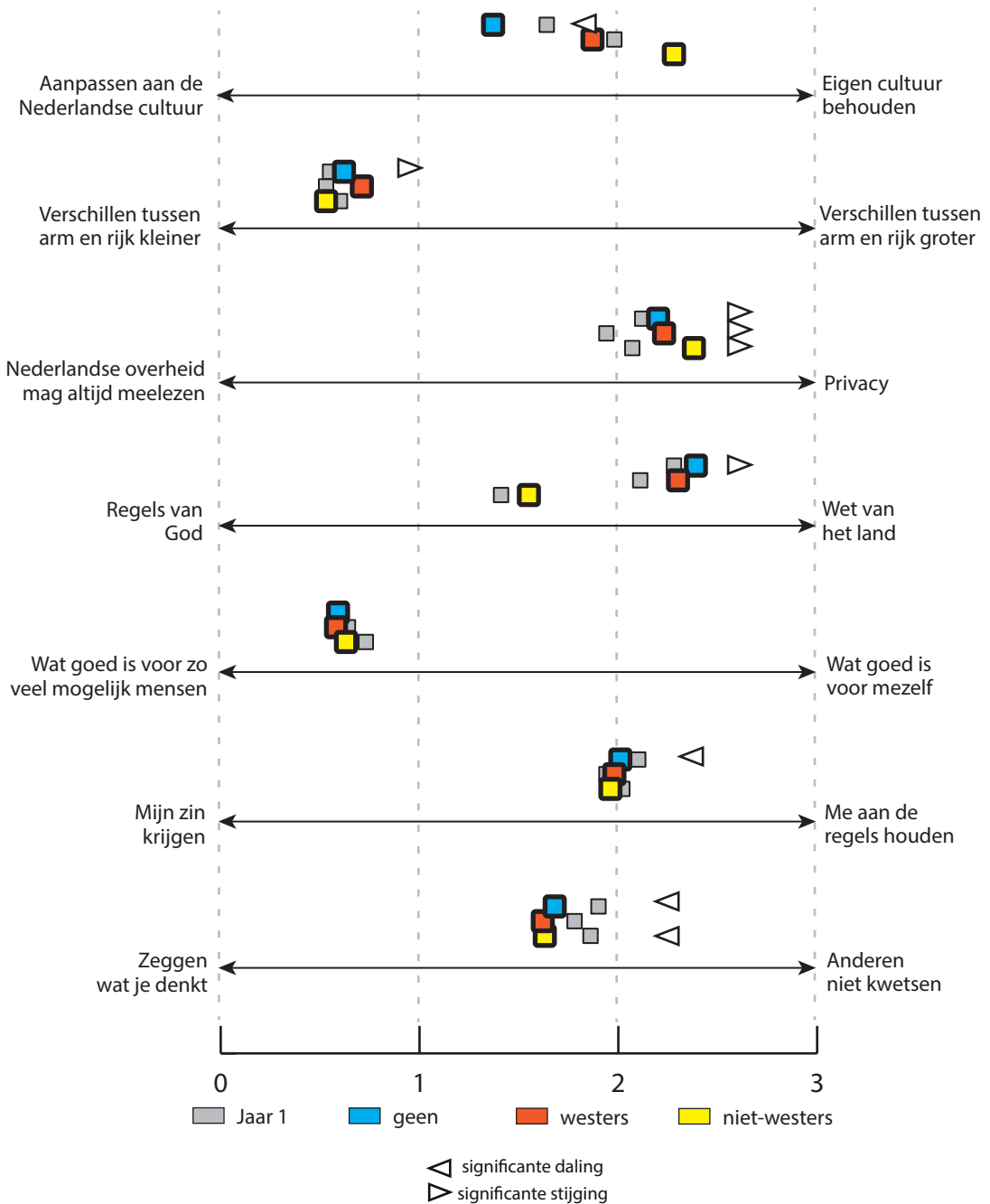
Ook als de veranderingen tussen jaar 1 en jaar 2 worden uitgesplitst naar sociaaleconomische status (zie Figuur 3.4) blijft het algemene patroon van minder steun voor het behouden van de eigen cultuur en anderen niet kwetsen nagenoeg overeind. Verder valt het op dat de meeste verschuivingen plaatsvinden bij de leerlingen met een midden sociaaleconomische status: zij zijn minder gaan hechten aan inkomensgelijkheid, en meer aan het algemeen belang, privacy en de wetten van het land. Ook leerlingen met een lage sociaaleconomische status zijn meer belang gaan hechten aan de wetten van het land ten opzichte van de wetten van God.

Leerlingen zonder migratieachtergrond hechten minder dan voorheen waarde aan het rekening houden met minderheden

Als de resultaten worden uitgesplitst naar migratieachtergrond, blijkt dat

Figuur 3.4. Verandering in democratische dilemma's tussen jaar 1 en jaar 2, naar sociaaleconomische status

Figuur 3.5. Verandering in democratische dilemma's tussen jaar 1 en jaar 2, naar migratieachtergrond

leerlingen zonder migratieachtergrond minder waarde zijn gaan hechten aan het rekening houden met minderheden (zie Figuur 3.5). Vergeleken met een jaar eerder vinden zij in mindere mate dat immigranten hun eigen cultuur mogen behouden en dat je niet alles moet zeggen wat je denkt, omdat je daarmee anderen kunt kwetsen. Ook zijn zij iets minder sterk gaan hechten aan inkomensgelijkheid en zich aan de regels te houden. Verder zijn zij meer gaan hechten aan de wetten van het land en privacy.

Ook leerlingen met zowel een westerse als met een niet-westerse migratieachtergrond zijn meer belang gaan hechten aan privacy ten koste van veiligheid. Verder vonden leerlingen met een migratieachtergrond het in jaar 1 erg belangrijk dat immigranten hun eigen cultuur kunnen behouden, en zijn daar in het tweede jaar van de middelbare school niet in veranderd. Leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond zijn wel minder waarde gaan hechten aan het anderen niet kwetsen.

3.4 Conclusie

Na een jaar middelbare school maken tweedeklassers nagenoeg dezelfde keuzes met betrekking tot de democratische dilemma's die in dit hoofdstuk centraal stonden. Over het algemeen maken zij in de tweede klas nog steeds een duidelijke keuze voor meer inkomensgelijkheid (versus inkomensongelijkheid), het algemeen belang (versus eigen belang), de wetten van het land (versus de wetten van God), privacy (versus veiligheid) en zich aan de regels houden (versus eigen zin krijgen). In enkele gevallen is de eerdere afweging versterkt: tweedeklassers zijn gemiddeld genomen iets meer gaan hechten aan privacy en de wetten van een land. In andere gevallen hebben de keuzes iets aan overtuiging ingeboet: tweedeklassers zijn gemiddeld minder waarde gaan hechten aan inkomensgelijkheid en zich aan de regels houden.

Bij twee thema's kwam in de eerste klas een minder duidelijke voorkeur naar voren kwam. Dat gold voor het dilemma rond het behouden van de eigen cultuur of het aanpassen aan de Nederlandse cultuur, en voor het dilemma tussen vrijheid van meningsuiting en het niet kwetsen van anderen. In de tweede klas zien we een opvallend patroon. Jongeren in de tweede klas zijn minder waarde gaan hechten aan het rekening houden met minderheden. Zij zijn namelijk minder vaak dan vorig jaar van mening dat immigranten hun eigen cultuur mogen behouden en dat je niet alles moet zeggen wat je denkt, omdat je daarmee anderen kunt kwetsen. Vooral de verandering onder leerlingen zonder migratieachtergrond is interessant. Zij maakten een grote sprong richting de voorkeur voor het aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Dit lijkt de maatschappelijke zorgen over toenemende polarisatie deels te bevestigen.

Appendix A. Vraagstelling democratische dilemma's

Ik vind dat je alles moet kunnen zeggen wat je denkt, ook als anderen zich daardoor gekwetst voelen.

Ik vind dat je niet alles moet kunnen zeggen wat je denkt, omdat je daardoor de gevoelens van anderen kan kwetsen

Ik vind het belangrijk om mijn zin te krijgen, ook al houd ik me daardoor niet aan de regels.

Ik vind het belangrijk om me aan de regels te houden, ook als dat betekent dat ik daardoor mijn zin niet krijg.

Ik vind het belangrijk dat een wet goed is voor zoveel mogelijk mensen.

Ik vind het belangrijk dat een wet goed is voor mijzelf.

Ik vind dat in Nederland de regels van God belangrijker moeten zijn dan de wet van het land.

Ik vind dat de wet in Nederland belangrijker moet zijn dan de regels van God.

Ik vind dat de Nederlandse overheid altijd mag meelesen met de berichten op mijn telefoon, als het daardoor veiliger wordt in Nederland.

Ik vind dat de Nederlandse overheid nooit mag meelesen met de berichten op mijn telefoon, ook al zou het daardoor veiliger worden in Nederland.

De verschillen tussen arme en rijke mensen moeten kleiner worden.

De verschillen tussen arme en rijke mensen mogen groter worden.

Mensen die niet in Nederland geboren zijn moeten zich aanpassen aan de Nederlandse cultuur.

Mensen die niet in Nederland geboren zijn mogen in Nederland hun eigen cultuur behouden.

4 Politieke kennis, interesse en socialisatie

Paula Thijs

In dit hoofdstuk:

- Kennis over politiek en democratie onder tweedeklassers loopt sterk uiteen en hangt af van de vraagstelling en van sociaaldemografische achtergrondkenmerken van leerlingen.
- Leerlingen kunnen in jaar 2 meer politieke partijen opnoemen dan in jaar 1. Welke partijen zij het vaakst noemen blijft ongewijzigd.
- In jaar 2 hebben leerlingen aanzienlijk minder interesse in de Nederlandse politiek en in maatschappelijke thema's.
- Het politieke zelfvertrouwen van leerlingen is en blijft laag.
- Tweedeklassers praten minder vaak met ouders en vrienden over problemen in de samenleving dan leerlingen in de eerste klas. Wel praten zij in jaar 2 wat vaker met leraren over de politiek in Nederland.
- Leerlingen zeggen het meest over politiek en maatschappij te leren van de media, gevolgd door ouders en de school.

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staan kennis over politiek en democratie, interesse in politiek en maatschappelijke thema's en politiek zelfvertrouwen van leerlingen in de eerste en tweede klas centraal. Ook wordt er aandacht besteed aan de politieke socialisatie van leerlingen. We kijken naar de frequentie waarmee leerlingen met hun ouders, leraren en vrienden over politiek en maatschappelijke thema's spreken, of zij deelnemen aan gesprekken over politiek en samenleving en van wie zij naar eigen zeggen het meest leren over deze thema's.

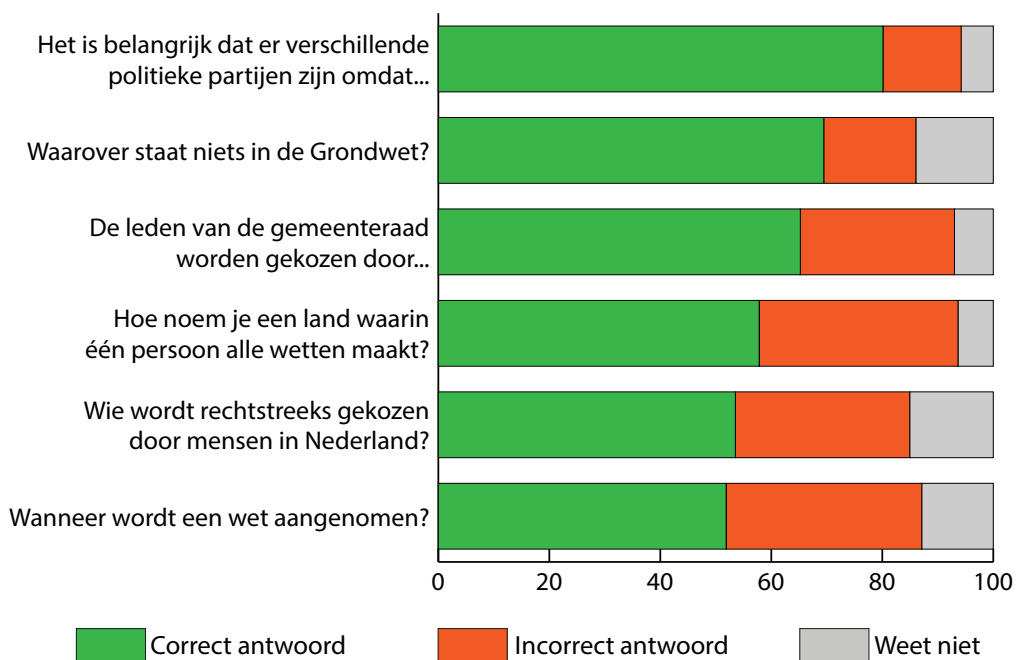
4.2 Kennis over politiek en democratie

Kennis over de politiek en de democratie is een belangrijk doel van het burgerschapsonderwijs. Onderzoek laat zien dat politieke kennis bijdraagt aan een beter begrip en meer waardering voor de politiek en de democratie (Cho, 2014). Het stelt burgers in staat om weloverwogen beslissingen te nemen, zichzelf te infor-

meren en alternatieven te beoordelen. Ook kan kennis over de democratie en de politiek de deelname aan politieke activiteiten vergroten (Dassonneville et al., 2012; Schulz et al., 2018).

In het tweede jaar is politieke kennis gemeten middels een zestal meerkeuzevragen over democratische basiswaarden die de leerlingen in willekeurige volgorde voorgelegd kregen. Deze vragen vormen een selectie van een gevalideerde meting van burgerschapskennis bij middelbare scholieren (Ten Dam et al., 2020). De leerlingen kregen drie antwoordopties en de optie 'weet ik niet'. Gemiddeld genomen geven leerlingen in het tweede jaar op bijna vier van de zes vragen het juiste antwoord.

Tweedeklassers geven de meeste juiste antwoorden op de vraag over het belang van verschillende politieke partijen (80% juist, zie Figuur 4.1). De meeste onjuiste antwoorden worden gegeven op de vraag 'Hoe noem je een land waarin één persoon alle wetten maakt?' (36% onjuist). Negentien procent kiest bij deze vraag de antwoordoptie 'republiek' en zestien procent antwoordt 'democratie' (in plaats van 'dictatuur'). Wat verder opvalt is dat een relatief groot deel van de leerlingen aangeeft het antwoord niet te weten op de vraag 'Waarover staat niets in de Grondwet?' (14%) en 'Wie wordt rechtstreeks gekozen door de mensen in Nederland?' (15%).

Figuur 4.1 Politieke kennis van tweedeklassers (in procenten)

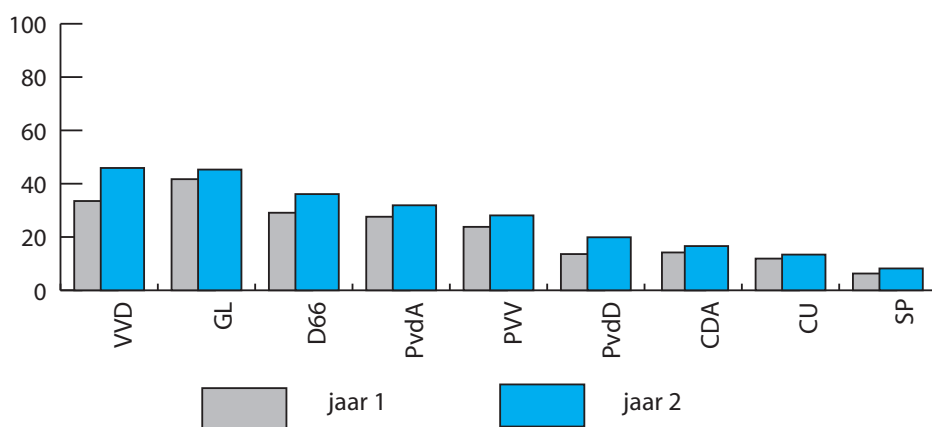
Meer kennis bij leerlingen op het vwo, leerlingen met hogere SES, jongens, en leerlingen zonder migratieachtergrond

Wanneer we kijken naar verschillen tussen leerlingen met een verschillende sociaaldemografische achtergrond, dan blijkt uit de resultaten dat de kennis over democratie en politiek significant groter is naarmate leerlingen op een hoger onderwijstype zitten en ouders hebben met een hogere sociaaleconomische status. Ter illustratie, van de tweedejaars leerlingen op het vmbo geeft ongeveer de helft van de leerlingen het juiste antwoord op alle vragen, terwijl dat op het vwo voor ruim driekwart van de leerlingen geldt.

Jongens en leerlingen zonder migratieachtergrond hebben meer politieke kennis dan meisjes en leerlingen met een migratieachtergrond, al zijn de verschillen minder groot. Zo geeft 65 procent van de jongens het juiste antwoord op alle vragen tegenover 61 procent van de meisjes. Van de leerlingen zonder migratieachtergrond geeft eveneens 65 procent het juiste antwoord, tegenover 55 procent van de leerlingen met een migratieachtergrond. Er is geen significant verschil tussen leerlingen met een westerse en niet-westerse migratieachtergrond, en tussen leerlingen van de eerste- of tweede generatie.

Tweedejaars leerlingen kunnen meer politieke partijen noemen

Zowel in het eerste als in het tweede jaar is de jongeren gevraagd welke politieke partijen zij kunnen noemen. De meest genoemde partijen zijn in beide jaren GroenLinks, VVD, D66, PvdA en PVV, gevolgd door Partij voor de Dieren, CDA, ChristenUnie en SP (zie Figuur 4.2). Het gemiddelde aantal partijen dat de leerlingen kunnen noemen is licht gestegen, van 2,17 partijen in het eerste jaar naar 2,66 partijen in het tweede jaar. Het percentage leerlingen dat de VVD noemt is het sterkst gestegen tussen de twee jaren (zie Figuur 4.2).

Figuur 4.2 Meest genoemde politieke partijen (in procenten)

Opvallend is ook de toename in het percentage leerlingen dat de Partij voor de Dieren en Forum voor Democratie (niet in de figuur, genoemd door 4,5%) noemt. Dit komt mogelijk doordat het schooljaar 2019/2020 gekenmerkt werd door klimaatstakingen (waarin scholieren een actieve rol speelden) en door de publieke aandacht voor Thierry Baudet (die zijn partij regelmatig in het nieuws bracht).

4.3 Politieke en maatschappelijke interesse

Interesse in politiek en in maatschappelijke thema's is een belangrijke voorspeller van politieke en maatschappelijke participatie (Maurissen, 2020; Prior, 2010). Uit eerder onderzoek is gebleken dat politieke en maatschappelijke interesse bij jongeren zich het meest ontwikkelt in de eerste jaren van de middelbare school en vervolgens relatief stabiel blijft (Prior, 2010; Russo & Stattin, 2016). Om te onderzoeken of we een dergelijke ontwikkeling in politieke en maatschappelijke interesse terug zien bij Nederlandse leerlingen, is hen in de eerste en tweede klas gevraagd in hoeverre zij geïnteresseerd zijn in een aantal maatschappelijke onderwerpen en in de Nederlandse politiek. Ze konden dit op een vijfpuntsschaal aangeven, van erg ongeïnteresseerd tot erg geïnteresseerd (zie Figuur 4.3).

Afname in politieke interesse

In het eerste jaar bleek dat Nederlandse jongeren in de brugklas nog weinig geïnteresseerd zijn in politiek (Thijs et al., 2019). Slechts een derde van de leerlingen gaf aan enigszins of erg geïnteresseerd te zijn in de Nederlandse politiek, terwijl vier op de tien jongeren aangaf geen interesse te hebben. De overige dertig procent van de leerlingen had een neutrale houding ten opzichte van de politiek (niet ongeïnteresseerd, maar ook niet geïnteresseerd). In de tweede klas is de interesse in de politiek verder afgenomen. Eén op de vier leerlingen zegt interesse te hebben in de Nederlandse politiek en bijna de helft van de leerlingen is niet geïnteresseerd. Het aandeel leerlingen met een neutrale houding ten opzichte van de politiek is grotendeels gelijk gebleven.

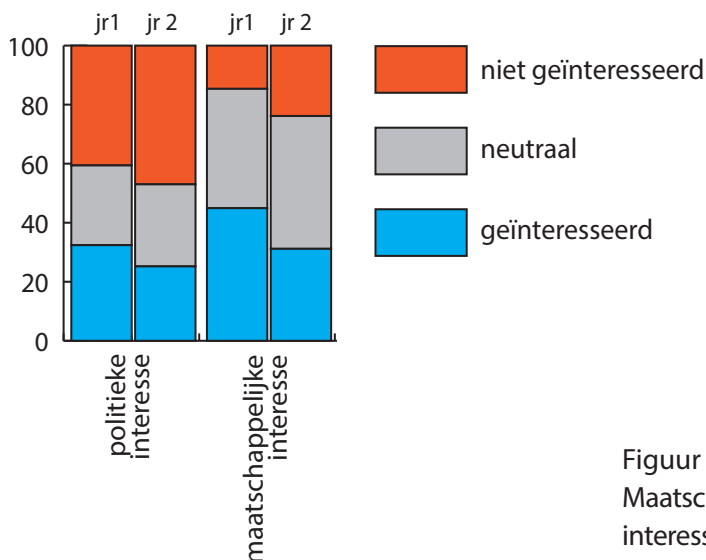
De afname in politieke interesse is het sterkst onder leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond, leerlingen met een lagere sociaaleconomische achtergrond, meisjes, en leerlingen op het vmbo en leerlingen in brede brugklassen.

Aanzienlijk minder interesse in maatschappelijke thema's

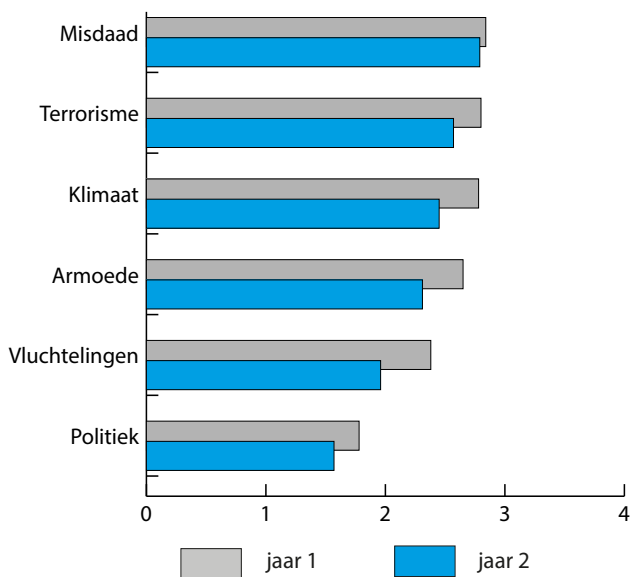
Ten aanzien van onderwerpen die in de samenleving en de politiek voorbij komen – misdaad, terrorisme, het klimaat, vluchtelingen en armoede – kwam er in het eerste jaar een positiever beeld naar voren. Ruim vier op de tien jongeren in de brugklas gaf aan geïnteresseerd te zijn in deze onderwerpen en slechts veertien procent gaf aan daarin niet of weinig geïnteresseerd te zijn. In het tweede jaar is het deel van de jongeren dat geïnteresseerd is in maatschappelijke thema's echter

geslonken naar 31 procent, terwijl het deel ongeïnteresseerde jongeren is toegenomen naar bijna één op de vier. Ook het aandeel leerlingen dat neutraal staat tegenover maatschappelijke thema's is met een kleine vijf procent gestegen.

De afname van interesse in maatschappelijke thema's lijkt bij nagenoeg alle groepen leerlingen aanwezig te zijn, ongeacht sociaaldemografische achtergrondkenmerken.

Figuur 4.3
Maatschappelijke en politieke interesse (in procenten)

Figuur 4.4
Gemiddelde interesse in maatschappelijke thema's

Tweedeklassers vooral minder geïnteresseerd in vluchtelingen, armoede en het klimaat

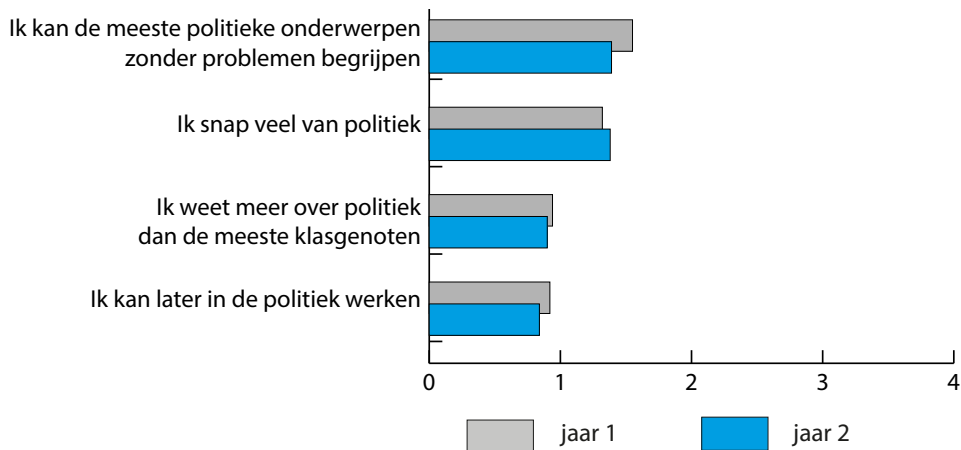
Als we naar de verschillende maatschappelijke onderwerpen afzonderlijk kijken (zie Figuur 4.4), dan zien we dat tweedejaars leerlingen in nagenoeg alle thema's minder geïnteresseerd zijn. De afname is het meest uitgesproken voor het thema vluchtelingen, gevolgd door armoede en het klimaat. Misdaad blijft daarentegen een thema dat jongeren over het algemeen interessant vinden.

4.4 Politiek zelfvertrouwen

Willen mensen bereid zijn om te gaan stemmen, lid te worden van een politieke partij of anderszins te participeren in de politiek, dan is het van belang dat zij het gevoel hebben dat zij zelf een verschil kunnen maken in de politiek en dat zij de politiek in bepaalde mate begrijpen (Verba, Schlozman, & Brady, 1995). Dit wordt ook wel politiek zelfvertrouwen genoemd (Thomassen, Aarts, & Van der Kolk, 2000). Ook voor jongeren geldt dat politiek zelfvertrouwen samenhangt met meer politieke betrokkenheid en bereidheid tot politieke participatie (Maurissen, 2020; Schulz et al., 2018).

Om politiek zelfvertrouwen bij Nederlandse leerlingen in het voortgezet onderwijs te meten is hen in beide jaren een viertal stellingen voorgelegd die zij konden beantwoorden op een vijfpuntsschaal van 'helemaal mee oneens' tot 'helemaal mee eens'. Een hogere score op de schaal duidt op een hogere mate van politiek zelfvertrouwen.

Figuur 4.5 geeft de gemiddelde antwoorden op de vier stellingen weer van de leerlingen in de eerste en tweede klas. Over het algemeen is het politieke zelfvertrouwen van Nederlandse jongeren laag. Voor twee van de vier stellingen is het

Figuur 4.5 Politiek zelfvertrouwen (gemiddelde scores)

gemiddelde op de schaal ook nog eens afgenomen. Ten opzichte van het eerste jaar zijn leerlingen in het tweede jaar het minder vaak eens met de stelling dat zij de meeste politieke onderwerpen zonder problemen kunnen begrijpen en met de stelling dat zij later in de politiek zouden kunnen werken. De gemiddelde antwoorden op de stellingen 'Ik snap veel van de politiek' en 'Ik weet meer over politiek dan de meeste klasgenoten' zijn nagenoeg gelijk gebleven.

4.5 Politieke socialisatie

Jongeren raken niet als vanzelf geïnteresseerd en betrokken bij maatschappij en politiek. Politieke socialisatie door onder andere ouders, vrienden en de school speelt een belangrijke rol in de ontwikkeling van politieke en maatschappelijke betrokkenheid. Een van de manieren waarop politieke socialisatie kan plaatsvinden is door met ouders, vrienden en leraren over politieke en maatschappelijke thema's te praten. Uit onderzoek blijkt dat dergelijke gesprekken samenhangen met meer politieke kennis (Delli Carpini & Keeter, 1996; McIntosh et al., 2007), meer interesse in de politiek (Dostie-Goulet, 2009; Koskimaa & Rapeli, 2015; Neundorf, Niemi, & Smets, 2016) en meer politiek zelfvertrouwen (Sohl & Arensmeier, 2014). In de voorgaande paragrafen zagen we dat jongeren in de tweede klas minder interesse zijn gaan vertonen in de politiek en maatschappelijke onderwerpen, en wat minder politiek zelfvertrouwen lijken te hebben. In deze paragraaf bekijken we of leerlingen ook minder met hun ouders, vrienden en leraren over deze zaken zijn gaan praten.

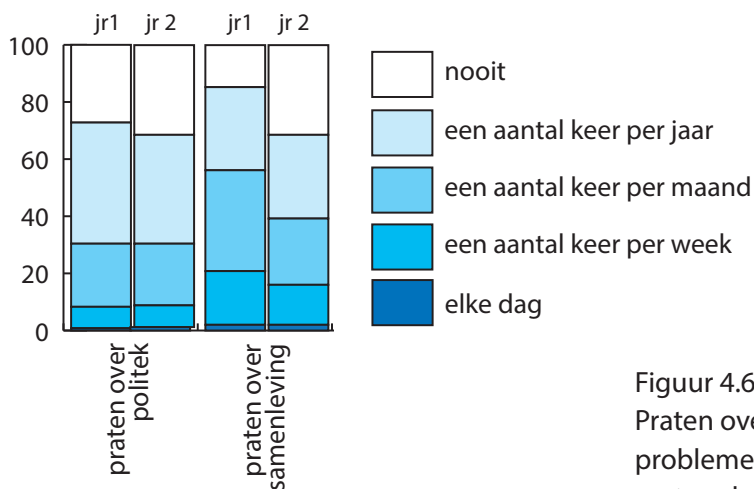
Tweedeklassers praten minder met ouders over maatschappelijke onderwerpen

Ouders zijn één van de belangrijkste socialiserende actoren van kinderen en jongeren. Door met hun kinderen te praten over politiek en maatschappij dragen ouders kennis, opvattingen en waarden over, die op hun beurt het denken van jongeren over de samenleving en de politiek vormen en beïnvloeden. Dit is zeker geen eenrichtingsverkeer; jongeren kunnen ook zelf het gesprek beginnen vanuit hun eigen interesse en nieuwsgierigheid en doen dat wellicht ook als anderen in hun omgeving (vrienden, leraren) dat aanwakkeren.

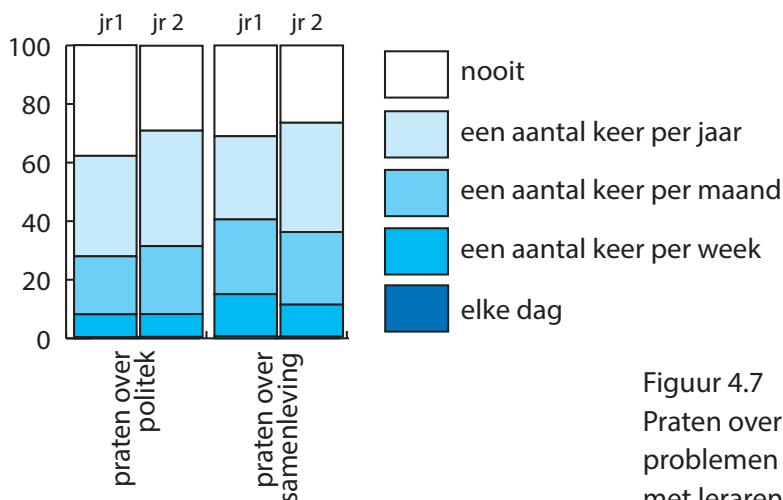
Om de ontwikkeling van deze vorm van politieke socialisatie te onderzoeken is in beide jaren aan de leerlingen gevraagd hoe vaak zij met hun ouders spreken over de politiek en maatschappelijke onderwerpen. Figuur 4.6 toont dat jongeren maar weinig met hun ouders over politiek praten. Zowel in de eerste als in de tweede klas zegt ongeveer zeventig procent van de ondervraagde leerlingen hoogstens een aantal keer per jaar met hun ouders over politiek te praten.

De afname van politieke interesse en politiek zelfvertrouwen onder jongeren in jaar 2 zien we evenwel niet terug in de frequentie waarmee jongeren zeggen met

Figuur 4.6
Praten over politiek en problemen in de samenleving met ouders (in procenten)

Figuur 4.7
Praten over politiek en problemen in de samenleving met leraren (in procenten)

hun ouders over politiek te praten. Daarentegen zien we wel een flinke daling in de mate waarin jongeren met ouders over maatschappelijke problemen praten. Terwijl ruim de helft van de eersteklassers aangaf een aantal keer per maand of vaker met hun ouders over problemen in de samenleving te praten, is dit onder tweedeklassers geslonken tot veertig procent. Het aantal leerlingen dat aangeeft nooit over deze thema's te praten met ouders is verdubbeld.

Meer gesprekken met leraren over politiek in de tweede klas

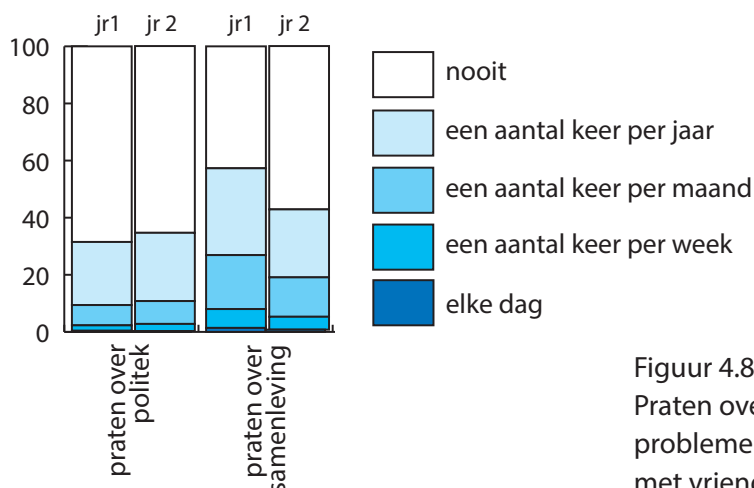
Jongeren brengen een groot deel van hun tijd op school door. Leraren kunnen daardoor ook een bijdrage leveren aan de politieke socialisatie van jongeren. In het eerste jaar van het voortgezet onderwijs gaven jongeren aan maar weinig

met leraren over politiek en maatschappelijke problemen te spreken (Thijs et al., 2019). Dat zien we terug in Figuur 4.7: bijna driekwart van de eersteklassers gaf aan slechts een aantal keer per jaar of minder met hun leraren over politiek te praten. In het tweede jaar geven leerlingen iets vaker aan met leraren te praten. Het percentage leerlingen dat zegt nooit met leraren over politiek te praten is gedaald van ongeveer 38 procent naar 29 procent, terwijl het percentage tweedeklassers dat een aantal keer per maand tot een aantal keer per week met leraren over politiek praat is toegenomen.

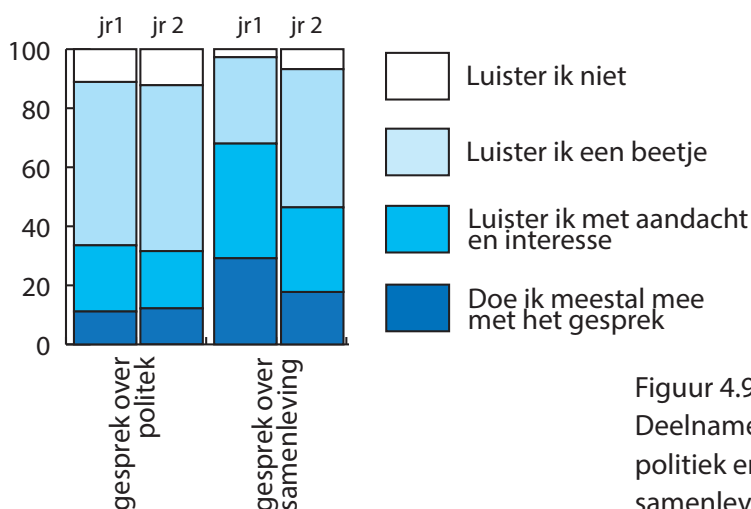
Ook wanneer het gaat over problemen in de samenleving is het deel van de tweedeklassers dat nooit met leraren over deze onderwerpen spreekt wat afgenomen, van 31 procent naar 26 procent. Het aantal leerlingen dat in ieder geval een aantal keer per jaar met leraren over maatschappelijke problemen spreekt is licht toegenomen, terwijl het deel dat een aantal keren per maand of vaker over deze thema's praat is gedaald. Gemiddeld genomen is de frequentie waarmee leerlingen met leraren over maatschappelijke problemen praten nauwelijks veranderd.

Tweedeklassers praten weinig met vrienden over politiek en maatschappij

Naarmate jongeren ouder worden, gaan vrienden een steeds belangrijkere rol spelen in hun leven. De politieke socialisatie van jongeren verschuift daarmee mogelijk van ouders naar vrienden. We onderzoeken hier of leerlingen inderdaad vaker met hun vrienden zijn gaan praten over politiek en problemen in de samenleving. Figuur 4.8 laat zien dat dit niet zonder meer het geval is. Bij aanvang van het eerste jaar van het voortgezet onderwijs bleken leerlingen zelden met vrienden over politiek te praten. Ruim negentig procent van de leerlingen gaf aan nooit of slechts enkele keren per jaar met vrienden over politiek te spreken. In het

Figuur 4.8
Praten over politiek en problemen in de samenleving met vrienden (in procenten)

Figuur 4.9
Deelname aan gesprekken over politiek en problemen in de samenleving (in procenten)

tweede jaar is het deel van de leerlingen dat nooit met vrienden hierover praat licht afgenomen, waardoor de frequentie van praten met vrienden over politiek gemiddeld wat hoger ligt.

De mate waarin leerlingen met vrienden over problemen in de samenleving praten, ligt wat hoger dan bij praten over politiek. Toch gaf slechts een kwart van de eerstejaars leerlingen aan een aantal keer per maand of vaker over deze thema's te spreken met hun vrienden. Onder tweedeklassers is dit verder gedaald naar één op de vijf. Met name het deel van de leerlingen dat zegt nooit over problemen te praten met vrienden is toegenomen, van bijna 43 procent naar 57 procent.

Tweedeklassers nemen minder deel aan gesprekken over de samenleving

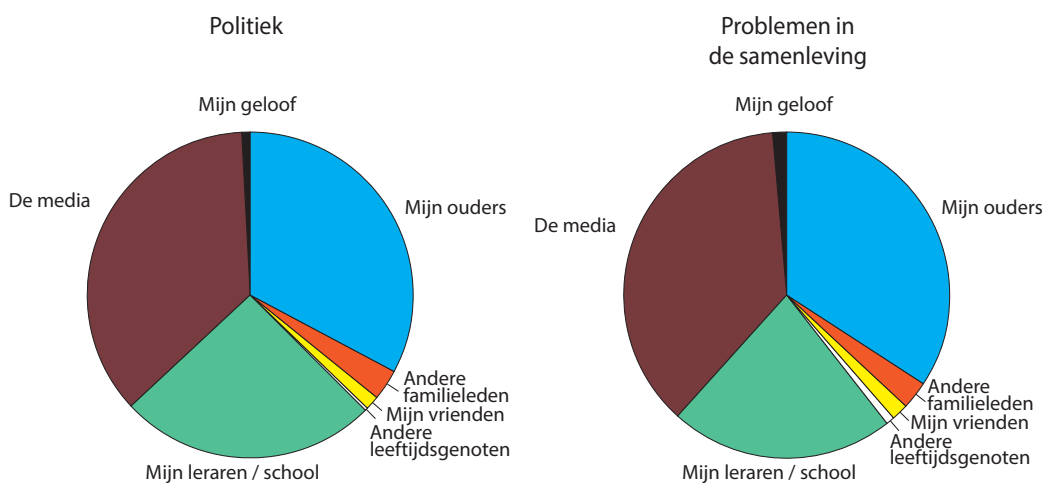
Hoe reageren jongeren op gesprekken over politiek of over maatschappelijke problemen? Nemen zij deel aan deze gesprekken of hebben zij daar letterlijk geen oren naar? En zien we hier verandering in tussen het eerste en tweede leerjaar? Figuur 4.9 laat zien dat slechts een klein deel van de jongeren met aandacht en interesse luistert of meedoet met het gesprek als er over politiek gepraat wordt. Ruim de helft van de leerlingen zegt een beetje te luisteren en ruim één op de tien luistert niet. Dit verandert nauwelijks tussen beide leerjaren.

Als het gaat over problemen in de samenleving, zien we een ander beeld. Waar in het eerste leerjaar ruim tweederde van de leerlingen nog aangaf mee te doen met het gesprek of met aandacht en interesse te luisteren, is dat deel in het tweede leerjaar geslonken naar 46 procent. Tweedeklassers geven voornamelijk vaker aan dat zij een beetje luisteren, maar ook het deel dat aangeeft niet te luisteren is toegenomen.

Leerlingen leren het meest over politiek en samenleving van media en ouders

In het tweede leerjaar hebben we de leerlingen de vraag voorgelegd van wie zij het meeste leren over politiek en problemen in de samenleving, waarbij zij één optie mochten kiezen uit een zevental categorieën. Figuur 4.10 geeft de verdeling van de antwoorden van de tweedejaars leerlingen weer.

Leerlingen zeggen het meest te leren over de Nederlandse politiek en over problemen in de samenleving van de media (36% respectievelijk 37%), gevolgd door ouders (33% respectievelijk 34%) en leraren of school (26% respectievelijk 22%). Ongeveer drie procent zegt over deze zaken te leren van andere familieleden. Het aandeel leerlingen dat aangeeft vrienden, andere leeftijdsgenoten of het geloof als primaire socialisatiebron te hebben, is nog kleiner.

Figuur 4.10 Van wie leren tweedeklassers in het VO het meest over politiek (links) en samenleving (rechts)?

4.6. Conclusie

De bevindingen in dit hoofdstuk laten een niet al te positief beeld zien wat betreft de kennis over politiek en democratie, interesse in politieke en maatschappelijke thema's en politiek zelfvertrouwen van leerlingen in de eerste twee jaren van het voortgezet onderwijs.

De kennis van tweedeklassers loopt sterk uiteen. Dat is niet verwonderlijk aangezien leerlingen aan het begin van de middelbare school in het algemeen nog geen of weinig burgerschapsonderwijs krijgen aangeboden, waarin zij over politiek en democratie leren. Daardoor is de kennis waarover leerlingen reeds beschikken vooral afkomstig uit eerdere politieke socialisatie, waarin we bij aanvang van de middelbare school al grote verschillen zagen (Thijs et al., 2019).

Tweedeklassers zijn aanzienlijk minder geïnteresseerd in de Nederlandse politiek en maatschappelijke thema's in vergelijking met het eerste jaar. Deze afname in politieke en maatschappelijke interesse hangt mogelijk samen met de frequentie waarmee leerlingen over deze thema's praten. Dit hoofdstuk laat zien dat leerlingen nog relatief weinig praten over politiek en dat zij in de tweede klas aanzienlijk minder vaak over maatschappelijke onderwerpen praten dan in de eerste klas. Hierbij moeten we echter de kanttekening maken dat we nog niet weten wat oorzaak is en wat gevolg.

Daarentegen zeggen leerlingen in de tweede klas wat vaker gesprekken te hebben met leraren over politiek. Dit is mogelijk een aanwijzing dat de politieke socialisatie van leerlingen langzaam verschuift van ouders naar leraren. Vrienden spelen aan het begin van de middelbare school nog een zeer geringe rol. Opvallend is dat leerlingen aangeven het meest te leren over de politiek in Nederland en problemen in de samenleving van de media.

De in dit hoofdstuk gevonden afname van interesse in, en discussies over, politieke en maatschappelijke thema's is niet direct reden tot zorg. In de literatuur wordt wel gewezen op een 'puberteitsdip' in de betrokkenheid van jongeren bij de maatschappij en de politiek (Eisenberg et al., 2004; Geijssel et al., 2012). Andere studies vonden een (lichte) toename in politieke interesse bij Zweedse jongeren naarmate zij ouder worden (Russo & Stattin, 2016; Shehata & Amna, 2017). Dit levensloop-effect zou impliceren dat we hier te maken hebben met een tijdelijke 'dip' in de politieke en maatschappelijke interesse van jongeren, die mogelijk later weer aantrekt. Tegelijk suggereert recent onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek een meerjarige afname in interesse onder Nederlandse jongeren tussen 15 en 25 jaar. Een periode- of cohort-effect zou een langer durende daling kunnen betekenen. Het is daarom van belang om de politieke ontwikkeling van jongeren te blijven monitoren.

Onderzoeks- verantwoording

5.1 Hoe kwam de vragenlijst tot stand?

Wat is de opzet van de vragenlijst?

Het ADKS beoogt leerlingen gedurende de middelbare school te monitoren. Daarom is het van belang om dezelfde vragen herhaaldelijk, in verschillende leerjaren, voor te leggen. Een groot deel van de vragenlijst in jaren 2 en verder is daarom gebaseerd op vragen uit het voorgaande jaar.

Niet elke vraag wordt elk jaar herhaald. Veranderingen in de vragenlijst van jaar tot jaar hebben drie redenen: sommige vragen stellen we eenmalig, bijvoorbeeld om een bepaald concept of een theorie verder uit te diepen. Andere vragen stellen we niet elk jaar maar met grotere tussenpozen. En weer een derde groep vragen variëren we over de jaren heen, hoewel ze hetzelfde onderliggende concept meten. Dit geldt bijvoorbeeld voor vragen over politieke kennis.

Al met al bestaat de vragenlijst uit een vast deel, een semi-vast deel, en een volledig flexibel deel.

Welke concepten?

Aan het begin van het ontwerp van de kernvragenlijst zijn er diverse expert-meetings geweest. Hierin werd gesproken over de concepten die in een vragenlijst over de ontwikkeling van democratische kernwaarden gebruikt zouden moeten worden. Politicologen, sociologen, psychologen en onderwijskundigen hebben in verschillende bijeenkomsten ideeën aangedragen voor concepten en de bijbehorende vraagstelling. Ook buiten de universiteit is er gesproken met verschillende organisaties over de belangrijkste concepten die gemeten moeten worden bij onderzoek naar de ontwikkeling van democratische kernwaarden. Na deze bijeenkomsten heeft onze onderzoeksgroep de belangrijkste concepten eruit gefilterd. Voor inspiratie zijn we verder gaan kijken in verschillende datasets.

Uit deze bijeenkomsten kwamen onze drie centrale onderzoeksthema's. De eerste is de ontwikkeling van democratische kernwaarden. Hierbij gaat het om verticale waarden en daarmee de verhouding tussen de jongeren en de Nederlandse democratie en rechtsstaat. Ook de spanningen tussen verschillen kernwaarden in verschillende situaties staan hier centraal. Daarbij kan worden gedacht aan de spanning tussen vrijheid van meningsuiting en kwetsen, of meerderheidsbesluitvorming en consensus. Daaropvolgend is het tweede thema de kennis en houding van jongeren tegenover de politiek. Hierbij gaat het om het meten van politieke interesse, politiek zelfvertrouwen, maar ook politieke kennis en politiek cynisme worden hier gemeten. Het laatste thema is politieke socialisatie en structurele verschillen tussen jongeren. Hierbij staan de sociaaldemografische verschillen tussen jongeren en de rol van ouders, vrienden en scholen centraal.

1) Democratische kernwaarden

Om de houding en hechting van jongeren ten aanzien van de kernwaarden van een democratische rechtsstaat te meten, hebben we een overzicht gemaakt van vragenlijsten en datasets waarin deze kernwaarden van een democratische rechtsstaat gemeten worden bij zowel volwassenen als jongeren. Dit zijn bijvoorbeeld vragen uit de ICCS, COOL5-18, YeS, Belgian Political Panel Study, CELS, ESS, EVS en WVS. Hierin hebben we bekeken of de kernwaarden die we zouden willen onderzoeken eerder onderzocht zijn en of deze vragen ook geschikt zouden zijn voor jongeren vanaf het eerste jaar van het voortgezet onderwijs. Uit deze inventarisatie bleek dat er wel studies en datasets zijn waarin democratische kernwaarden gemeten worden, maar dat dit weinig tot niet onder 12- of 13-jarige jongeren is gebeurd (zie ook Kranendonk et al., 2019).

We hebben voor nagenoeg alle thema's – soms geïnspireerd op andere vragen – eigen vragen ontwikkeld. Omdat uit de inventarisatie bleek dat er weinig tot geen studies zijn die de tegenstrijdigheid van verschillende waarden onderzochten, hebben we deze vooral zelf invulling gegeven. Hierbij gaat het om vragen over democratische besluitvorming, vrijheid van meningsuiting, trias politica, vrijheid en solidariteit. We hebben eerst geprobeerd valide vragen voor de concepten te bedenken en daarna deze terug te vertalen naar eenvoudigere en begrijpelijker taal voor leerlingen vanaf het eerste leerjaar op de middelbare school.

2) Politieke houdingen en kennis

De houdingen die jongeren hebben ten aanzien van de politiek zijn deels gebaseerd op voorgaande vragenlijsten en datasets. Hieruit zijn vragen over politieke interesse, maatschappelijke interesse, politiek cynisme, politiek zelfvertrouwen gehaald en waar nodig vertaald naar het Nederlands. Na de vertaling is gekeken of de vragen en antwoorden nog steeds een valide meting lijken te vormen, en vervolgens – waar nodig – teruggebracht naar begrijpelijke taal voor middelbare scholieren. De vragen over politieke kennis wijken af van die in jaar één, omdat herhaling van dezelfde kennisvragen in meerdere jaren kan leiden tot leereffecten onder de leerlingen: als leerlingen na de enquête de juiste antwoorden opzoeken (of eerder onthouden) zou het onderzoek zelf de meting van kennis beïnvloeden, wanneer we de vragen het jaar erna herhalen.

3) Politieke socialisatie en structurele verschillen

Ook voor de vragen ten aanzien van politieke socialisatie en structurele verschillen hebben we gebruik gemaakt van, en inspiratie opgedaan uit voorgaande vragenlijsten en datasets. Hierbij is gekeken naar de meest voorkomende vragen over politieke socialisatie als discussiefrequentie met ouders, vrienden en leraren, het meten van het discussieklimaat, en actieve deelname aan deze discussies.

Voor het meten van structurele verschillen tussen leerlingen is in dit onderzoek vooral gekeken naar sociaaldemografische kenmerken. Hoewel deze vragen vaak voor zich spreken (jongen/meisje, opleidingsniveau) is er bij het vragen naar bijvoorbeeld gezinssituatie en SES ook gekeken naar vragen en uitkomsten uit vorige datasets en waar nodig terugvertaald naar begrijpelijke bewoording voor leerlingen op de middelbare school.

De sociaaldemografische kernmerken leggen we leerlingen in principe maar één keer voor, bij hun eerste deelname aan het onderzoek. Na die eerste deelname is er geen reden om de vragen te herhalen.

Jaar 2: Voornaamste aanpassingen aan de vragenlijst

In jaar 2 hebben we een aantal vragen toegevoegd om een bepaald concept uit te diepen. Aan de kant van democratische kernwaarden (de centrale uitkomst in dit onderzoek) hebben we een deel van de vragen uit jaar 1 gehandhaafd, en rouleren we enkele andere vragen. Dat betekent dat we in jaar 2 niet hebben gevraagd naar de ideale bestuursvorm en naar machtscheiding. Andere thema's (vrijheid van meningsuiting; condities voor meerderheidsbesluitvorming) zijn minder uitvoerig uitgevraagd. Wel hebben we vragen opgenomen naar het belang dat leerlingen hechten aan de democratie, de acceptatie van protestvormen, politieke ambities, en opvattingen over de stemgerechtigde leeftijd. In latere jaren van het onderzoek zullen deze uitkomstmaten terugkeren.

Aan de kant van de verklaringen hebben we uitvoerige vragenbatterijen opgenomen over politieke socialisatie (van wie leerlingen het meest leren), over nieuwsconsumptie, over gendernormen (binnen en buiten de sfeer van de politiek), over ervaringen met oneerlijke behandeling (discriminatie), en gevoelens van geografische verbondenheid.

Vragen over politieke kennis hebben we in jaar 2 voor een groot deel gewijzigd. Dit is enerzijds om leereffecten te vermijden: leerlingen die in jaar 1 de vragenlijst hebben ingevuld, kunnen kennis hebben opgedaan. Anderzijds vragen we in jaar 2 meer naar begrip van principes dan naar feitjes.

Tot slot hebben we in jaar 2 een experiment toegevoegd aan de vragenlijst om te bepalen in hoeverre leerlingen bepaalde groepen willen uitsluiten van het ambt van burgemeester.

Jaar 2: Pilot

Net als in de voorbereiding op jaar 1, hebben we ook in jaar 2 een pilot uitgevoerd. Deze vond plaats op 1 school (leerlingen uit de tweede klas mavo/havo). Hierbij stonden twee aspecten van de vragenlijst centraal: de duur van de vragenlijst en

de validiteit en begrijpelijkheid van de concepten. De pilot leidde tot lichte aanpassingen aan de vragenlijst.

5.2 Dataverzameling

Steekproeftrekking

Om te bepalen welke scholen benaderd zouden worden is allereerst een gestratificeerde steekproef getrokken van een aantal gemeenten. De vijf strata zijn bepaald aan de hand van de grootte en stedelijkheid van de gemeente, bestaande uit de 1) vier grootste gemeenten van Nederland (de zogenoemde G4), 2) andere grote gemeenten (de zogenoemde G40), 3) randgemeenten, 4) stedelijke gemeenten die niet tot de G4, G40 of randgemeenten behoren en 5) landelijke gemeenten. Tabel 5.1 geeft de selectie van gemeenten weer.

Tabel 5.1. Selectie gemeenten in de steekproef naar de vijf strata

G4	G40	Randgemeenten	Overige stedelijke gebieden	Landelijk
Den Haag	Heerlen Leeuwarden Zaanstad Oss	Maassluis Amstelveen	Hoogeveen Leerdam Zevenaar Waddinxveen Weert	Ermelo Oldambt Nederweert Brielle Neder-Betuwe Zuidhorn

De strata zijn zo ontworpen zodat er een oververtegenwoordiging zou zijn van schoolvestigingen in stedelijke gebieden. De motivatie achter deze selectie is de onderzoeksinteresse in ongelijkheden, die meer voorkomen in stedelijke gebieden.

Binnen de geselecteerde gemeenten zijn vervolgens alle schoolvestigingen per brief en telefonisch benaderd om deel te nemen aan het onderzoek. Met deze aanpak is gepoogd spreiding over Nederland en een vertegenwoordiging van alle typen scholen binnen de steekproef te stimuleren. Met typen scholen bedoelen we alle niveaus (van praktijkonderwijs tot gymnasium), alle denominaties, verschillende breedtes en andere karakteristieken op het niveau van de scholen. De schoolvestigingen zijn gelokaliseerd aan de hand van de documentatie van Dienst Uitvoering Onderwijs (online beschikbaar). De gemeente Oss is later aan de steekproef toegevoegd omdat er geen deelnemende scholen in Heerlen waren, waardoor er een ondervertegenwoordiging van scholen in de regio Zuid was ontstaan.

De gegevens waarop dit rapport is gebaseerd zijn tussen oktober 2019 en maart 2020 verzameld aan de hand van vragenlijsten die aan alle tweedejaars-leerlingen op de deelnemende scholen zijn voorgelegd. Bij de deelnemende scholen zijn de ouders/verzorgers van alle leerlingen uit de eerste klas benaderd om toestemming te geven voor het opslaan van de gegevens van hun kind ten behoeve van het onderzoek. Deze actieve toestemming was een vereiste vanwege de Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG). De gegevens van leerlingen die deze toestemming niet kregen, werden niet opgeslagen.

Jaar 2: Aanpassing in de steekproeftrekking

De steekproef wijzigde in jaar 2 op meerdere manieren ten opzichte van jaar 1. De oorzaken achter deze veranderingen liggen in de steekproef van deelnemende scholen en de steekproef van leerlingen binnen de scholen.

De steekproef van scholen veranderde ten eerste doordat twee locaties van een school besloten af te haken en één school is opgeheven vanwege een leerlingentekort. Daarnaast zijn er drie scholen die uit de steekproef vielen omdat het niet mogelijk was om vóór de uitbraak van de corona-epidemie de vragenlijst af te nemen. Dit laatste is vooral problematisch doordat we slechts één uitsluitend rooms-katholieke school overhouden in onze steekproef.

Daarnaast is het aantal leerlingen binnen de meeste scholen toegenomen, omdat meer ouders toestemming hebben gegeven voor deelname van hun kind aan het onderzoeksproject.

Wijze van dataverzameling

De data zijn verzameld tussen november 2019 en begin maart 2020. Op de deelnemende scholen zijn de vragenlijsten in een lesuur door alle leerlingen in de klas ingevuld op tablets. Leerlingen vulden de vragenlijst zelfstandig in. Ze konden bij eventuele moeilijke begrippen uitleg krijgen door een tekstballon op het scherm aan te klikken. Wel was er bij de afname een onderzoeker of student-assistent aanwezig om instructies te geven, de dataverzameling zo goed mogelijk te laten verlopen en eventuele vragen van de leerlingen te beantwoorden. De vragenlijst duurde gemiddeld 30 minuten om in te vullen; voor het praktijkonderwijs was een kortere en eenvoudigere vragenlijst ontworpen.

Vervolgens konden de onderzoekers aan het einde van de vragenlijst aangeven dat alleen de antwoorden opgeslagen werden van de leerlingen die toestemming van hun ouders/verzorgers hadden. De antwoorden van deze leerlingen werden anoniem gekoppeld aan de antwoorden uit jaar 1.

Als er een docent in de klas aanwezig was, kreeg deze ook een vragenlijst voorgelegd. Docenten kregen vragen over de school, de klas, zijn of haar demografische gegevens, vragen over burgerschapsonderwijs en het schoolklimaat, en een aantal vragen over democratische waarden waarbij de docent de eigen positie op een schaal kon aangeven en een inschatting moest maken van de positie van de leerlingen in de klas.

Tot slot hebben we de schoolleiders van de deelnemende uitgenodigd om een digitale vragenlijst in te vullen over de school, algemene sociaaldemografische kenmerken van het leerlingen- en lerarenbestand, de invulling van burgerschapsvorming op de school en het schoolklimaat. Deze vragenlijst is door ongeveer zestig procent van de benaderde schoolleiders ingevuld.

Respons en weging

In jaar 1 zijn in totaal zijn er 137 vestigingen van scholen benaderd, waarvan er 49 bereid zijn gevonden om deel te nemen aan het onderzoek (35,8 procent). In jaar 2 nemen nog 43 scholen deel. Op deze scholen zijn in jaar 2 bij elkaar 205 klassen bezocht. Van alle leerlingen in deze scholen heeft ongeveer 48 procent toestemming gehad.

Op het niveau van de scholen zit er slechts één rooms-katholieke school in de data van jaar 2. In jaar 1 waren ze al ondervertegenwoordigd. Voor andere kenmerken kunnen we nog enigszins corrigeren via weegfactoren. Die weegfactor is gebaseerd op de leerlingenaantallen in het eerste jaar van het voortgezet onderwijs in Nederland per denominatie en onderwijstype, afkomstig van DUO. We hanteren de gegevens uit het eerste jaar, omdat de registratie van scholen kan variëren over tijd.

Literatuurverwijzing

- Aarts, K., & Thomassen, J. J. A. (2000). Belangstelling voor politiek en politiek zelfvertrouwen. In J. J. A. Thomassen, C. Aarts, H. van der Kolk (red.). *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (pp. 35-56). Enschede/Den Haag: SDU uitgevers.
- Achen, C. H., & Bartels, L. M. (2016). *Democracy for realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton: Princeton University Press.
- Bovens, M. A. P., & Wille, A. C. (2011). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Cho, Y. (2014). To Know Democracy Is to Love It: A Cross-National Analysis of Democratic Understanding and Political Support for Democracy. *Political Research Quarterly*, 67, 478–88
- Dahlgard, J., Hansen, J., Hansen, K., & Bhatti, Y. (2019). Bias in self-reported voting and how it distorts turnout models: Disentangling nonresponse bias and overreporting among Danish voters. *Political Analysis*, 27(4), 590–98
- Dassonneville, R., Quintelier, E., Hooghe, M., & Claes, E. (2012). The relation between civic education and political attitudes and behavior: A two-year panel study among Belgian late adolescents. *Applied Developmental Science* 16, 140–50.
- Delli Carpini, M. X., & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. New Haven: Yale University Press.
- Den Ridder, J., & Dekker, P. (2015). *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dostie-Goulet, E. (2009). Social networks and the development of political interest. *Journal of Youth Studies*, 12(4), 405–21.
- Eisenberg, N., & Morris, A.M. (2004). Moral cognitions and prosocial responding in adolescents. In: R.M. Lerner & L. Steinberg (red.), *Handbook of adolescents* (pp. 155-188). 2nd ed. Hoboken, NJ: Wiley.
- Geijssel, F., Ledoux, G., Reumerman, R., & Ten Dam, G. (2012). Citizenship in young people's daily lives. Differences in citizenship competences of adolescents in the Netherlands. *Journal of Youth Studies*, 15(6), 711-729.
- Galston, W. (2001). Political Knowledge, Political Engagement, and Civic Education. *Annual Review of Political Science*, 4(1), 217–234.
- Koskimaa, V., & Rapeli, L. (2015). Political Socialization and Political Interest: The Role of School Reassessed. *Journal of Political Science Education*, 11(2), 141–156.
- Maurissen, L. (2020). Political efficacy and interest as mediators of expected political participation among Belgian adolescents. *Applied Developmental Science*, 24(4), 339–353.
- McIntosh, H., Hart, D., & Youniss, J. (2007). The influence of family political discussion on youth civic development: Which parent qualities matter? *Political Science and Politics*, 40(3), 495–499.

- Neundorf, A., Niemi, R. G., & Smets, K. (2016). The compensation effect of civic education on political engagement: How civics classes make up for missing parental socialization. *Political Behavior*, 38(4), 921–949.
- Prior, M. (2010). You've Either Got It or You Don't? The Stability of Political Interest over the Life Cycle. *Journal of Politics*, 72(3), 747–766.
- Raad voor het Openbaar Bestuur (2019). *Jong geleerd, oud gedaan: Pleidooi voor experimenten met het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd*. Den Haag: ROB.
- Rekker, R. (2018). De keuze van jongeren. In T. W. G. Van der Meer, H. Van der Kolk, & R. Rekker (red.), *Aanhoudend Wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (pp. 48–56). Amsterdam: Stichting Kiezersonderzoek Nederland.
- Rosanvallon, P. (2008). *Counter-democracy: Politics in an age of distrust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russo, S., & Stattin, H. (2017). Stability and Change in Youths' Political Interest. *Social Indicators Research*, 132(2), 643–658.
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Losito, B., Agrusti, G., & Friedman, T. (2018). *Becoming Citizens in a Changing World. IEA International Civic and Citizenship Education Study 2016 International Report*. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).
- Shehata, A., & Amnå, E. (2019). The development of political interest among adolescents: A communication mediation approach using five waves of panel data. *Communication Research*, 46(8), 1055–1077.
- Sohl, S., & Arensmeier, C. (2015). The School's Role in Youths' Political Efficacy: can School Provide a Compensatory Boost to Students' Political Efficacy? *Research Papers in Education*, 30(2), 133–163.
- Ten Dam, G., Dijkstra, A.B., Veen, I. van der, & Goethem, A. van (2020). What Do Adolescents Know about Citizenship? Measuring Student's Knowledge of the Social and Political Aspects of Citizenship. *Social Sciences* 9(12), 234; doi.org/10.3390/socsci9120234.
- Thijs, P., Kranendonk, M., Mulder, L., Wanders, F., Ten Dam, G., Van der Meer, T., & Van de Werfhorst, H. (2019). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs. Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen jaar 1 - 2018/2019*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Van der Meer, T. W. G. (2016). 5 kritieken op het alarmerende stuk over democratische deconsolidatie. www.stukroodvlees.nl, 9/12/2016.
- Van der Meer, T. W. G., & Dekker, P. (2011). Politieke participatie: over politieke dieren en burger-nachtwakers. In L. Halman & I. Sieben (red.), *Respect man! Tolerantie, solidariteit en andere moderne waarden*. Amsterdam: Celsus.
- Verba, S., Scholzman, K. L., & Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Cambridge: Harvard University Press.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Dit is een uitgave van:

Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen

Universiteit van Amsterdam

ADKS, UvA, 2021